

Child Marriage in the Newspapers of the Constitutional Era; A Historical Analysis of the Approach of Newspapers in the Constitutional Era to the Phenomenon of Child Marriage

Abbas Ghadimi Gheidari*

Neda Sonboli**

Abstract

The transformations brought about by the Constitutional Revolution have primarily been examined in political terms. However, the movement also led to critical social and cultural discourses concerning the lives of Iranian girls and women, bringing attention to and challenging their traditional lifestyles and issues. In this changing environment, significant efforts were made to discuss phenomena such as child marriage and early marriage publicly in newspapers, thereby challenging established norms. The establishment of women's newspapers became an influential platform for raising the issues faced by girls and women. Some newspapers of the Constitutional era, especially women's newspapers and female writers in women's publications, created a critical discourse through written text and images related to the traditional lives of girls and women, viewing changes in these areas as foundations for social transformation in Iranian society. This discourse was considered highly progressive and bold for its time. This article analyzes and examines the reasons behind and approaches taken by the newspapers of the Constitutional era, particularly women's newspapers, toward the issue of child marriage, along with its various causes and consequences.

* Professor of History, Department of History, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author),
ghadimi@tabrizu.ac.ir, ghadimi.history@gmail.com

** PhD in the history of Iran after Islam, Department of History, University of Tabriz, Tabriz, Iran,
nedasonboli@tabrizu.ac.ir, nedasonboli99@gmail.com

Date received: 26/05/2024, Date of acceptance: 06/08/2024

Keywords: Constitutional Revolution, newspapers, girls and women, child marriage, traditional lifestyle of women.

Introduction

The historical genealogy of child marriage reveals that this practice was a prevalent feature in the social structure of Iranian society. In the traditional and pre-modern world, despite its recognized and tangible social harms, child marriage was considered an accepted norm. The Constitutional Revolution, however, initiated critical discourses beyond the political arena. Among these was a discourse that challenged the traditional lifestyle and both the private and public lives of women in Iranian society. One example of this traditional model in the lives of Iranian women and girls during the Qajar era was the phenomenon of child marriage, which, due to various social, cultural, and economic factors, profoundly shaped the fate of young girls and led to numerous social and cultural harms. At a time when tradition, custom, and social norms still viewed this practice as accepted and normal, opposing it was seen as a form of norm-breaking and, occasionally, even as challenging certain religious and cultural standards. Newspapers and journals with a focus on men's and women's issues began to identify child marriage as a significant social and cultural problem in Iran, viewing awareness-raising on the subject as one of their primary responsibilities. This article's main question is: why and how did the newspapers of the Constitutional era address the issue of child marriage, and with what objectives did they reflect on its causes and consequences?

Materials and Methods

Considering the influential role of newspapers and journals in raising public awareness, social harms, particularly child marriage, drew remarkable attention from certain newspapers and journals through the efforts of social and political activists of the Constitutional Era. The issue of child marriage was boldly highlighted by these activists, who, through numerous articles and commentaries, aimed to inform and draw society's attention to this social harm. Newspapers such as *Iran-e Now*, *Molla Nasreddin*, *Nameh-ye Farangestan*, and *Gol-e Zard*, along with the women's journals of this period like *Danesh*, *Shekoufeh*, *Zaban-e Zanan*, *Nameh-ye Banovan*, *Jahan-e Zanan*, *Majalleh-ye Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan-Khah*, and *Alam-e Nesvan*, and... directly and indirectly addressed this issue.

The authors of this article not only analyze the phenomenon of child marriage as it appeared in the newspapers of the Constitutional era—especially women's newspapers,

through articles and cartoons—but also examine the causes and consequences of this phenomenon from the perspectives presented by these publications. Furthermore, to provide more substantiated information and a precise description and explanation, they gathered additional data from various documents and sources from this period, including travelogues, memoirs, and literary texts, through library research methods.

Discussion & Result

Child marriage is a socio-cultural phenomenon, and in this research, our focus on child marriage primarily refers to the marriage of young girls. Since child marriage remains a significant and challenging issue in contemporary society, understanding its history, causes, and consequences in previous periods of Iranian history is of great importance. Such understanding leads to better insights and more effective solutions to address and reduce this issue in today's society. Without an awareness of its social, cultural, and historical factors, effective planning to tackle it in the modern context is difficult.

This issue is even more important because the reasons that will be stated for child marriage during the Qajar period are still of interest to researchers and scholars today. In fact, even today, factors such as environmental conditions, low education, family economic hardship, and social norms are significantly associated with child marriage. In the Qajar period, in this type of marriage, the young girl, due to her age, lacked the capacity to make informed decisions, and because of the dominance of patriarchal culture in Iranian society, the selection of a spouse was effectively made by her guardian or father. In this type of marriage, not only were the girl's preferences and interests disregarded, but her willingness or reluctance was not even questioned.

It appears that as we move from the Naseri period to the later years of the Qajar era, newspapers increasingly opposed and criticized the phenomenon of child marriage with greater clarity and boldness. Women's publications dedicated a significant portion of their articles to criticizing the traditions and marriage practices of the Qajar era, as well as the age of marriage and the phenomenon of child marriage itself. These publications not only criticized child marriage but also discussed its causes and consequences, analyzing it from social-cultural, economic, physical, and psychological perspectives.

Among the most prominent social and cultural criticisms were those against the early marriage of girls, prevailing traditions among women in society, reliance on fortune-tellers, lack of education for girls, disregard for women's rights and independence in marriage and childbirth, the gendered and instrumental view of women by men for "satisfying carnal desires," and the lack of familiarity before marriage.

Newspapers identified the primary cause of women's misfortune in marriage as the prevalence and use of traditional marriage styles and "unfavorable marriage practices," suggesting that the only solution lay in "expanding women's education" and "reforming marriage principles."

In examining the causes and pathology of child marriage, these newspapers also highlighted illiterate and superstitious mothers, lack of affection for daughters, national disorder, polygamy, and the absence of laws as contributing factors. It seems that all these smaller factors can be categorized under one overarching cause: patriarchy.

Another major factor contributing to early marriages for girls was economic. Poverty, lack of dowry, a father's willingness to consent in exchange for money, and viewing daughters as assets were cited and critiqued in the magazines and newspapers of that time as factors leading to child marriage. Economic motives, following entrenched traditions and customs, were seen as significant reasons for the tendency toward child marriage.

Another factor was the absence of marriage laws during this period. The lack of legislation setting limits on the age of childhood and marriage can be considered one of the primary reasons for this phenomenon.

The consequences of child marriage and early marriage for girls were among the issues highlighted by the press of this period. These consequences can be examined in several areas: socio-cultural, physical, and psychological. One of the most significant consequences of child marriage lies in its socio-cultural impact. These effects influence not only the personal sphere but also public and social domains. The importance of this issue is amplified by the fact that its effects will also impact future generations.

The deprivation of children's freedom and loss of childhood experiences, such as playing with peers, was one consequence noted by journalists. Another social consequence of child marriage is the backwardness of the nation. Many intellectuals and dissidents of the Qajar era used to arouse the people's sense of patriotism and patriotism to attract more attention to this issue.

Conclusion

The study and examination of Constitutional-era newspapers, along with the quantitative and content analysis of their articles, reveal that child marriage was recognized as a social issue and harm with destructive social and cultural consequences. Writers and activists of these newspapers identified the improvement of girls' status and the transformation of traditional lifestyle patterns as fundamental factors for social

change within Iranian society. To this end, they endeavored to establish women's newspapers at an impressive scale, aiming to build awareness that could foster a profound social transformation through changes in the traditional lives of girls. These activists rightly and with deep understanding considered social change impossible without changes in the status of women and girls, and specifically education, marriage, and doubt in the beliefs and ideas that dominate the subjective and objective space of Iranian society and the society of women and girls. Following this belief, in the Constitutional era and in the years leading up to the extinction of the Qajar dynasty, we witness the emergence of women's newspapers and the open discussion of the difficulties and issues related to women.

Bibliography

Documents

"Marriage Conditions of Makhlooseh Khanom," 15 Shawwal 1330 [Islamic Calendar], Mansoureh Ettihadieh-Najm al-Saltaneh Collection, Document No. 1021A38, and Mansoureh Ettihadieh Collection, Document No. 1021B25. [in Persian]

Publications

Iran-e Now, Year 1 (29 Shawwal 1327), Issue 65. [in Persian]
 Iran-e Now, Year 1 (4 Dhu al-Qi'dah 1327), Issue 69. [in Persian]
 Iran-e Now, Year 1 (29 Shawwal 1327), Issue 65. [in Persian]
 Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah-e Iran, Year 3 (1926), Issue 1. [in Persian]
 Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah, Year 1 (1923), Issues 7-8. [in Persian]
 Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah, Year 2 (1925), Issue 9. [in Persian]
 Jahan-e Zanan, Year 1 (15 Hamal 1921), Issue 3. [in Persian]
 Jahan-e Zanan, Year 1 (6 Saur 1921), Issue 4. [in Persian]
 Jahan-e Zanan, Year 1 (Mizan 1921), Issue 5. [in Persian]
 Danesh, 17 Muharram 1329, Issue 14. [in Persian]
 Danesh, End of Shawwal 1328, Issue 5. [in Persian]
 Danesh, 7 Dhu al-Qi'dah 1328, Issue 6. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (19 Jumada al-Awwal 1338), Issue 15. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (19 Rabi' al-Thani 1338), Issue 13. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (20 Muharram 1338), Issue 7. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (4 Jumada al-Awwal 1338), Issue 14. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (6 Rajab 1338), Issue 3, Sequential 18. [in Persian]
 Zaban-e Zanan, Year 1 (6 Muharram 1338), Issue 6. [in Persian]

- Zaban-e Zanan, Year 1 (19 Rabi' al-Awwal 1338), Issue 11. [in Persian]
- Zaban-e Zanan, Year 4 (Khordad 1922), Issue 3. [in Persian]
- Zaban-e Zanan, Year 2 (20 Rajab 1338), Issue 3, Sequential 20. [in Persian]
- Zaban-e Zanan, Year 4 (Khordad 1922), Issue 3. [in Persian]
- Shekufe, Year 1 (9 Dhu al-Hijjah 1331), Issue 17. [in Persian]
- Shekufe, Year 3 (27 Rabi' al-Thani 1333), Issue 7. [in Persian]
- Shekufe, Year 3 (4 Dhu al-Hijjah al-Haram 1333), Issue 19. [in Persian]
- Shekufe, Year 3 (21 Dhu al-Hijjah al-Haram 1333), Issue 20. [in Persian]
- Sour-e Esrafil, Year 1 (11 Jumada al-Awwal 1326), Issue 31. [in Persian]
- Sour-e Esrafil, Year 1 (4 Rabi' al-Thani 1326), Issue 28. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 3, Issue 1. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 1, Issue 4. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 3 (Saratan 1923), Issue 6. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 4 (1923), Issue 3. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 1 (1921), Issue 5. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 1 (1921), Issue 6. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 1 (Mizan 1921), Issue 1. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 4 (Saratan 1924), Issue 5. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 4 (Sanileh 1923), Issue 1. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 4 (Aqrab 1923), Issue 2. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 3 (Saratan 1923), Issue 6. [in Persian]
- Alam-e Nesvan, Year 3 (Aqrab 1922), Issue 2. [in Persian]
- Gol-e Zard, Year 4, Issue 21, dated Monday, 8 Jumada al-Awwal. [in Persian]
- Gol-e Zard, Year 4, Issue (9), dated Monday, 29 Dhu al-Hijjah. [in Persian]
- Gol-e Zard, Year 4, Issue 18, dated Monday, 17 Rabi' al-Thani. [in Persian]
- Journal of Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah-e Iran*, Year 1 (1923), Issue 3. [in Persian]
- Journal of Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah-e Iran, Year (1924), Issue 9. [in Persian]
- Journal of Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah-e Iran, Year 2 (1924), Issues 7 and 8. [in Persian]
- Journal of Jam'iyat-e Nesvan-e Vatan Khah-e Iran, Year 1 (1923), Issue 2. [in Persian]
- Molla Nasreddin, "Bir Pare Khabarlar," October 13, 1908, Issue 41. [in Persian]
- Molla Nasreddin, "Oros," April 13, 1908, Issue 15.
- Molla Nasreddin, "It Bakhandan," June 13, 1910, Issue 23.
- Molla Nasreddin, "Eyl Nematik Qaide-si," February 24, 1908, Issue 8.
- Molla Nasreddin, "Ana," September 24, 1907, Issue 36.

191 Abstract

Molla Nasreddin, "Jahre Chi Khala," August 20, 1907, Issue 31.

Molla Nasreddin, "Qiz Oushaghi," July 8, 1907, Issue 25.

Molla Nasreddin, April 11, 1914, Issue 13.

Molla Nasreddin, June 20, 1925, Issue 25.

Molla Nasreddin, July 8, 1907, Issue 25.

Molla Nasreddin, January 9 and 23, 1906, Issues 10-12.

Nameh-ye Banoovan, January 24, 1921, Issue 7.

Books

Ahmadi, Kameel. (2017). *The Echo of Silence: A Comprehensive Study on Early Marriage in Iran*. Tehran: Shirazeh. [in Persian]

Stearns, Peter.N. (2009). *Childhood in World History*, translated by Sara Imanian. Tehran: Akhtaran Publishing. [in Persian]

Afary, Janet. (1998). *Semi-Secret Women's Societies in the Constitutional Movement*, translated by Javad Yousefian. Tehran: Banu. [in Persian]

Afary, Janet. (2000). *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, translated by Reza Rezaei. Tehran: Biston Publishing. [in Persian]

Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (2010). *The Passage of Women through the Course of History*, 3rd ed. Tehran: Elmi Publishing. [in Persian]

Balslev, Sivan. (2021). *Iranian Masculinities: gender and sexuality in late Qajar and Early Pahlavi Iran*, translated by Laya Ali Nia. Tehran: Haman.

Bakhtiari, Pejman. (1927). *Siah Rooz*. Tehran: Boroukhim Library. [in Persian]

Polak, Jakob Eduard. (1989). *Polak's Travelogue (Iran and Iranians)*, translated by Kykavos Jahandari. Tehran: Kharazmi. [in Persian]

Hatami, Zahra. (2018). *The History of Childhood in Iran (From the Beginning of the Naseri Era to the End of Reza Shah's Period)*, 2nd ed. Tehran: Elmi Publishing. [in Persian]

Allamagne, Henry Rene d. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*, translated by Mohammad Ali Forouzan. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Dashtaki Nia, Farhad. (2016). *The Story of Shadows (Seventy Articles from Molla Nasreddin Magazine about Children and Women)*. Tehran: Iran History Publishing. [in Persian]

Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Dehkhoda Dictionary, Vol. 12 (Qurj-Giana)*. Tehran: University of Tehran, 2nd ed. [in Persian]

Rice, Clara Colliver. (2004). *Clara Colliver Rice's Travelogue (Iranian Women and Their Way of Life)*, translated by Asadollah Azad. Tehran: Ketabdar.

Shaqaqi, Hosein-Qoli Khan. (1974). *Memoirs of Momtahn al-Dowleh*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Sheikh al-Islami, Pari. (1972). *Iranian Female Journalists and Thinkers*. Tehran: No Publisher. [in Persian]

- Ein al-Saltaneh, Ghahraman Mirza. (1995). *The Diary of Ein al-Saltaneh*, Vol. 1, edited by Masoud Salour and Iraj Afshar. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Floor, Willem. (2010). *Social History of Sexual Relations in Iran*, translated by Mohsen Minoo-Kherad. Stockholm: Ferdowsi Publishing. [in Persian]
- Crone, Patricia. (2017). *Pre-Industrial Societies: The Anatomy of the Pre-Modern World*, translated by Masoud Jafari. Tehran: Mahi. [in Persian]
- Kasravi, Ahmad. (1945). *Our Sisters and Daughters*, 2nd ed. Tehran: Payman. [in Persian]
- Mo'jez Shabestari, Mirza Ali. (n.d.). *Collected Works of Mo'jez Shabestari*. No Publisher. [in Persian]
- Moein, Mohammad. (1975). *Moein Dictionary*, Vol. 3. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Malekpour, Jamshid. (1984). *The Dramatic Literature of Iran*, Vol. 2. Tehran: Tous. [in Persian]
- Moser, Henry. (1977). *Travelogue of Turkestan and Iran (A Journey in Central Asia)*, translated by Ali Tarjoman, edited by Mohammad Golban. Tehran: Sahar Publishing. [in Persian]
- Wishard, John. (1984). *Twenty Years in Iran*, translated by Ali Pirnia. Tehran: Novin. [in Persian]

Articles

- Torabi Farsani, Soheila (2014-2015). "Women and the Transformation of Everyday Life with a Focus on Women's Publications of the Qajar Era," *Iranian History*, No. 17 (Serial No. 75/5). [in Persian]
- Torabi Farsani, Soheila (2016). "Women and the Transformation of Discourse through Women's Publications (From the Constitutional to the Pahlavi Era)," *Journal of the History of Islam and Iran*, Alzahra University, Vol. 26, New Series, No. 30, Serial No. 120. [in Persian]
- Sonboli, Neda, and Abbas Ghadimi Qaidari (2022). "When a Doll-Player Deserves a Bridal Dress; Reflections on the Approach of Qajar-Era Literary and Historical Texts to the Phenomenon of Child Marriage," *Journal of Persian Language and Literature*, University of Tabriz, Vol. 75, No. 245. [in Persian]
- Ghadimi Qaidari, Abbas, and Neda Sanbali (2022). "Take No More than One Woman, as She Is the Source of Discord and Trouble; A Study of the Phenomenon of Polygamy in Qajar-Era Literary and Political Texts," *Women's Studies Research Journal*, Vol. 13, No. 3. [in Persian]
- Moghadam, Valentin (Fall 2016). "Hidden in History: Women and Their Economic Role in the Qajar and Pahlavi Eras in Iran," translated by Seyed Hassan Ghorashi and Khadijeh Pahlavan, *Tarikh-e Now*, No. 16. [in Persian]

Websites

<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/90163>.

English Sources

- Parsons, J., Edmeades, J., Kes, A., Petroni, S., Sexton, M., & Wodon, Q. (2015). Economic impacts of child marriage: a review of the literature. *The Review of Faith & International Affairs*, 13(3), pp. 12-22.

193 Abstract

- Stark, L. (2018). Early marriage and cultural constructions of adulthood in two slums in Dar es Salaam. *Culture, Health & Sexuality*, 20(8), pp. 888-901.
- Sykes, Ella C. (1910). *Persia and Its People*. New York, The Macmillan Company.

کودک همسری در جراید عصر مشروطه

تحلیلی تاریخی از رویکرد روزنامه‌های عصر مشروطه به پدیده کودک همسری

عباس قدیمی قیداری*

ندا سنبلی**

چکیده

تحولات و دگرگونی‌های ناشی از انقلاب مشروطیت عمدتاً در زمینه‌های سیاسی مورد توجه و بررسی قرار گرفته است، در حالیکه مشروطیت گفتمان‌های انتقادی فرهنگی و اجتماعی در ربط با حیات و زندگی دختران و زنان ایرانی را هم موجب گردید و مسائل و الگوی زیست سستی آنان را مورد توجه و نقد قرار داد. در این فضای دگرگون شده و در پیوند با مسائل دختران و زنان، تلاش‌های بزرگی صورت گرفت تا پدیده‌ها و مسائلی چون کودک همسری و ازدواج زودهنگام مجال طرح عمومی در روزنامه‌ها پیدا کند و از این رهگذر هنجارهای گذشته به چالش کشیده شود. تأسیس روزنامه‌های زنان مکان و محلی تأثیرگذار برای طرح مسائل دختران و زنان شناخته شد. برخی روزنامه‌های عصر مشروطه به ویژه روزنامه‌های زنان و نویسندگان زن جراید زن نگار، جریان و گفتمان انتقادی را با استفاده از متن نوشتاری و تصویر در ربط با زیست سستی دختران و زنان شکل دادند و تغییر در آن را از زمینه‌های تحول اجتماعی در جامعه ایران دانستند. گفتمانی که در زمانه خود بسیار پیشروانه و جسورانه به شمار می‌رفت. این مقاله چرایی و چگونگی رویکرد جراید عصر مشروطه به ویژه روزنامه‌های زنان به مسئله کودک همسری و علل و پیامدهای مختلف آن را تحلیل و بررسی کرده است.

* استاد تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)، ghadimi@tabrizu.ac.ir، ghadimi.history@gmail.com

** دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، nedasonboli@tabrizu.ac.ir، nedasonboli99@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۶

کلیدواژه‌ها: مشروطه، جراید، دختران و زنان، کودک‌همسری، الگوی زیست سستی زنان.

۱. مقدمه

هدف از این مطالعه و بررسی، به دست دادن شناختی از شکل مواجهه و رویکرد جراید عصر مشروطه به پدیده و مسئله کودک‌همسری است. تبارشناسی تاریخی کودک‌همسری نشان می‌دهد که کودک‌همسری پدیده‌ای رایج در الگوی زیست جامعه ایرانی بود و در دنیای سنت و پیشامدرن با وجود آسیب‌های اجتماعی شناخته شده و ملموس مترتب بر آن امری پذیرفته شده به شمار می‌رفت. انقلاب مشروطیت تنها یک انقلاب سیاسی در جهت تأسیس یک نظام سیاسی نوین نبود- هرچند عمدتاً از این زاویه مورد توجه و بررسی قرار گرفته است- بلکه این انقلاب، گفتمان‌هایی انتقادی خارج از حوزه و میدان سیاست را نیز خلق نمود. یکی از این گفتمان‌های انتقادی گفتمانی بود که الگوی سستی زندگی و زیست خصوصی و عمومی زنان جامعه ایران را در معرض نقد قرار می‌داد. این گفتمان جدید انتقادی در مکان و محل نوین‌پادی چون روزنامه‌های آزاد و منتقد سیاست و اجتماع از سوی نویسندگان و قلم به دستان مجال فعالیت یافته در فضای آزاد سیاسی و اجتماعی ایران عصر مشروطه به منصفه ظهور و تجلی رسید.

یکی از مصادیق الگوی زیست سستی زنان و دختران جامعه ایران عصر قاجار، پدیده کودک‌همسری بود که بنا به علل متعدد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی سرنوشت یک دختر کم سن و سال را نشانه می‌رفت و خود موجب بسیاری از آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی می‌شد. در روزگاری که هنوز سنت، عرف و هنجارهای جامعه ایران این پدیده را امری پذیرفته شده و عادی می‌دانست و مخالفت با این پدیده نوعی هنجارشکنی و گاه مخالفت با برخی موازین فقهی و فرهنگی شمرده و تلقی می‌شد، جراید و روزنامه‌هایی این پدیده را به عنوان یک مسئله و مشکل اجتماعی و فرهنگی ایران تشخیص دادند و روشنگری و آگاهی‌بخشی درباره آن را از مهمترین وظایف خود به شمار آوردند.

در کنار روزنامه‌هایی که مردان منتشر می‌ساختند و گاه به مسئله کودک‌همسری می‌پرداختند، برخی زنان درس خوانده منتقد اجتماعی روزنامه‌های زنان و زن نگار تأسیس کردند و از مجاری این ابزار و رسانه نوپدید ارتباطی و با استفاده از متن نوشتاری و تصویر و کاریکاتور، ضمن کشف و شناخت کودک‌همسری به عنوان یکی از آسیب‌زاترین مسائل زنان، نه تنها الگوی ازدواج و زیست سستی زنان را در معرض انتقاد قرار دادند بلکه با تأسیس یک گفتمانی

انتقادی پیشروانه، تغییر در الگوی ازدواج و زیست سستی دختران و زنان ایرانی را یکی از زمینه‌های بنیادین تحول اجتماعی ایران تشخیص و معرفی نمودند. پرسش اصلی این مقاله این است که روزنامه‌های عصر مشروطه چرا و چگونه به پدیده کودک همسری پرداختند و علل و پیامدهای آن را با چه هدفی بازتاب دادند؟

در زمینه پیشینه تحقیق می‌توان گفت مقاله‌ای با عنوان «هزارش ماتم و یک دم عروسی؛ بازتاب مسئله کودک همسری در روزنامه نگاری تجددگرای زنان دوره پهلوی» نوشته توران طولابی و بهاره صفائیان (پاییز و زمستان ۱۳۹۸)، در نشریه تحقیقات تاریخ اجتماعی به چاپ رسیده است. همانگونه که در عنوان نیز اشاره شده به روزنامه‌های دوره پهلوی پرداخته هرچند از بین همه روزنامه تأکید بیشتر بر روزنامه عالم نسوان دارد. محمد حسین شریفی ساعی در مقاله «تاریخ بیداری زنان؛ بازنمایی مسائل زنان و خانواده در روزنامه‌نگاری دوران مشروطه» (زمستان ۱۴۰۱) به طرح مهمترین مطالبات خانوادگی زنان ایرانی و در ذیل آن به مبارزه با ازدواج کودکان پرداخته است. نویسنده در بخشی کوتاه به توصیف کلی در خصوص ازدواج کودکان می‌پردازد. همچنین اگرچه عنوان مقاله روزنامه‌نگاری‌های دوره مشروطه ذکر شده اما تنها به روزنامه‌های زنان اشاره کرده است. زهرا حاتمی در مقاله «مطالعه سیر تاریخی قانون جدید ازدواج در ایران معاصر» همانگونه که خود اشاره کرده تمرکز خود را بر روی تغییر و تحولات مفهوم کودکی، تعریف ازدواج و نقش زنان در پیشرفت یا عقب ماندگی وطن به مثابه مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز تصویب این قانون قرار داده است. همچنین در زمینه تاریخ کودکی نیز تحقیقاتی صورت گرفته است از جمله آنها می‌توان به کتاب «تاریخ کودکی در ایران» نوشته زهرا حاتمی اشاره کرد. نویسنده در آن تلاش کرده تغییر و تحولات در حوزه کودک و کودکی از اواخر دوره قاجار تا دوره پهلوی اتفاق افتاده را مورد بررسی قرار دهد. بنابراین می‌توان گفت موضوع پژوهش حاضر و محدوده زمانی متقدم آن تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است، همچنین نویسندگان مقاله حاضر علاوه بر بررسی و تحلیل پدیده کودک همسری در روزنامه‌های عصر مشروطه و به ویژه روزنامه‌های زنان در میان مقالات و کاریکاتورهای آن‌ها به بررسی علل و پیامدهای این پدیده از نگاه این جراید نیز پرداخته‌اند.

۲. کودک‌همسری در دوره قاجار

پیش از ورود به بحث اصلی باید ابتدا تعریفی از کودکی ارائه دهیم. کودک در لغت آنگونه که در فرهنگ‌های لغت آمده است به معنای کوچک، صغیر، طفل و بچه خردسال انسان، خواه پسر باشد یا دختر، و فرزندى که به حد بلوغ نرسیده است، مى‌باشد. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲/ ۱۸۶۸۸؛ معین، ۱۳۵۴: ۳/ ۳۱۱۷). متون مختلف فقهی - حقوقی، روانشناسی، جامعه‌شناسی تعاریف متفاوتی از کودکی ارائه کرده‌اند. بررسی‌های تاریخی نیز که در حوزه کودکی انجام گرفته نشان می‌دهد دوران کودکی از یک جامعه به جامعه دیگر و از یک دوره زمانی به دوره‌ای دیگر متفاوت است. (استیرنس، ۱۳۸۸: ۱۲) در ایران بعد از ورود اسلام، عدم بیان محدوده سن کودکی و سن ازدواج تا دوره قاجار و آشنایی با غرب و ورود مؤلفه‌های مدرنیته ادامه داشت و تعریف پذیرفته‌شده، تفسیر علمای دینی بود که عرف عامه نیز مطابق آن عمل می‌کرد. طبق آن پایان سن کودکی در دختران ۹ سال و در پسران پانزده سال بود و زیر این سن صغیر به‌شمار می‌آمدند. تعریف سال‌شمار از کودکی سبب می‌شد که دوران کودکی دختران کمتر از پسران باشد. (حاتمی، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۵) نکته قابل توجه دیگر آن بود که با ورود دختران به ۹ سالگی از لحاظ شرعی پذیرفتنی بود که وی را به مردی با هر سن و سالی شوهر داد. سرپرست خانواده نیز از آن جهت که «از حق منحصر به فرد و بی‌چون و چرای برخوردار بود»، اجراکننده اصلی آن بود. بررسی‌های انجام‌شده در زمینه حدود سن کودکی و ازدواج در متون ادبی و سیاسی دوره قاجار نشان می‌دهد که آن‌ها نیز آشفتگی متون تاریخی را دچارند و سن کودکی بسته به طبقه اجتماعی بین ۵ تا سیزده سالگی متغیر بوده است. (سنبل و قدیمی، ۱۴۰۱: ۱۵۳-۱۵۵)

کودک‌همسری پدیده‌ای است فرهنگی - اجتماعی و مقصود ما از کودک‌همسری در این پژوهش بیشتر متوجه ازدواج دختران کم سن و سال است. کودک‌همسری از نظر یونیسف «به هر ازدواج رسمی یا غیررسمی بین یک کودک زیر ۱۸ سال و یک بزرگسال یا کودک اطلاق می‌شود». (<https://www.unicef.org/protection/child-marriage>) در دوره قاجار در این نوع ازدواج دختر به علت سن پایین هنوز از قوه تشخیص برخوردار نبود و به سبب غلبه فرهنگ پدرسالاری در جامعه ایرانی، در واقع انتخاب زوج توسط ولی و سرپرست انجام می‌گرفت؛ در حقیقت در این نوع ازدواج نه تنها علائق و اولویت‌های دختر مدنظر قرار نمی‌گرفت، بلکه از تمایل یا عدم تمایل وی نیز پرسش نمی‌شد. مطالعات نشان می‌دهد، دختر اطلاعی از مراسم ازدواجش نداشت و همسرش را قبل از ازدواج نمی‌دید و تنها هنگامی که بر سر سفره عقد می‌نشست داماد را می‌دید. در بیشتر مواقع داماد کسی بود که پدر خانواده و یا ولی او انتخاب

کرده و برای موجه و مشروع جلوه دادن عمل خود، از فتوا و اجازه علما استفاده می‌کرد که گاهی تنها با دادن «کله‌قندی» به عنوان پیشکش، می‌توانست این اجازه را به دست آورد. (معجز شبستری، بی تا: ۱۷ و ۷۹) این روش متناسب با سنت‌های جوامع پیشامدرن بود، زیرا ویژگی غالب ازدواج در جوامع پیشاصنعتی، عدم توجه به علایق شخصی زوجین و در واقع ازدواج پیمانی میان دو خانواده و دو دودمان بود. (کرون، ۱۳۹۶: ۲۰۰)

بدان سبب که کودک همسری در جامعه امروز ما نیز یکی از مسائل مهم و چالش برانگیز است، شناخت تاریخیچه، علل و پیامدهای آن در دوره‌های پیشین تاریخ ایران دارای اهمیت بسزایی است. زیرا به شناخت بهتر و ارائه راهکارهای درست و کارآمدتری در جهت مقابله و کاهش آن در جامعه امروز می‌انجامد. از آن جهت که بدون شناخت آن و عوامل اجتماعی، فرهنگی و تاریخی آن نمی‌توان برنامه‌ریزی صحیحی برای برخورد با آن در جامعه امروز داشت. این مسئله از آنجا اهمیت بیشتری می‌یابد که بروز پدیده کودک همسری در هر جامعه و دوره‌ای دارای عللی است که برخی از آن‌ها مخصوص یک جامعه و دوره است و برخی دیگر همه جوامع و دوره‌ها را در بر می‌گیرد. همانگونه که عللی که برای کودک همسری در دوره قاجار بیان خواهد شد، امروزه نیز مورد توجه پژوهشگران و محققان قرار دارد. در حقیقت حتی امروزه نیز عواملی همچون شرایط زیست-محیطی، تحصیلات پایین، ضعف اقتصادی خانواده و هنجارهای اجتماعی به طور قابل توجهی با کودک همسری مرتبط است. (Stark, 2018: 895-899)

۳. جراید و پدیده کودک همسری

به اعتبار نقش مؤثر جراید و روزنامه‌ها در آگاهی بخشی، آسیب‌های اجتماعی و به طور مشخص کودک همسری به گونه‌ای شگفت در نزد برخی جراید و روزنامه‌ها^۱ از سوی کنش‌گران اجتماعی و سیاسی ایران عصر مشروطه مورد توجه قرار گرفت. طرح مسئله کودک همسری، اقدامی جسورانه بود که این کنش‌گران با طرح آن در مقالات و یادداشت‌های متعدد، درصدد آگاهی بخشی و توجه دادن جامعه به این پدیده و آسیب اجتماعی برآمدند.

روزنامه‌های «اختر»، «قانون»، «صوراسرافیل»، «حدید»، «تجدد»، «حبل المتین»، «تمدن»، «ایران نو»، «ملانصرالدین»، «نامه فرنگستان»، «گل زرد» و همچنین روزنامه‌های زن نگار این دوره همچون «دانش»، «شکوفه»، «زبان زنان»، «نامه بانوان»، «جهان زنان»، «مجله جمعیت نسوان وطن خواه» و «عالم نسوان» از جمله جرایدی بودند که به طور مستقیم و غیرمستقیم به این

مسئله پرداخته‌اند و ما در اینجا آن را مورد بررسی قرار خواهیم داد. به نظر می‌رسد هرچه از دوره ناصری به اواخر دوره قاجار می‌رویم جراید با بیان واضح و روشنی به مخالفت با این پدیده و انتقاد از آن پرداخته‌اند. در نشریات زنان بیشترین مقالات به نقد سنت‌ها و الگوهای ازدواج در دوره قاجار و همچنین سن ازدواج و پدیده کودک‌همسری اختصاص یافته است. جراید مذکور علاوه بر نقد پدیده کودک‌همسری به علل و پیامدهای آن نیز پرداخته و آن را از منظر اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، جسمی و بدنی و روانی مورد بررسی قرار داده‌اند که در ادامه به تجزیه و تحلیل آن‌ها می‌پردازیم.

۱.۳ ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی- فرهنگی

مطالعات نشان می‌دهد ازدواج کودکان در بسیاری از جوامع ریشه در شیوه‌های اجتماعی- فرهنگی و باورهای مذهبی دارد، اما فراتر از حقایق تلطیف شده، روابط بین مذهب و ازدواج کودکان پیچیده است و بسته به جامعه تغییر می‌کند. (parsons and others, 2015: 13) ارزش‌های اجتماعی شامل سنت‌ها، آداب و رسوم حاکم بر جامعه می‌شود. ما در اینجا سنت‌ها و باورهای مذهبی را از یکدیگر جدا کرده‌ایم؛ اگرچه عقیده بر آن است که در برخی مسائل هم‌پوشانی دارند، اما به باور ما می‌بایست بین سنت و باورهای مذهبی تفاوت قائل شد.

رسوم سنتی نادرست در ازدواج را یکی از علل اصلی کودک‌همسری می‌دانند. جراید مورد بحث نیز با علم به این علت، در صدد نقد، تغییر، کاهش یا رفع آن‌ها برآمده‌اند. برای نمونه روزنامه *جهان زنان* در مقاله‌ای با عنوان «موقعیت دردناک زنان ما؛ لزوم توجه به وضع ازدواج» مردان را به دلیل نگاه جنسیتی و ابزاری به زنان برای «تسکین شهوات نفسانی»، مورد انتقاد قرار داده است. روزنامه مهمترین و اصلی‌ترین علت تیره‌بختی زنان در ازدواج را رواج و به کارگیری سبک ازدواج‌های سنتی و «طرز نامطلوب ازدواج‌ها» دانسته است و تنها راه حل آن را «تعمیم معارف نسوان» و «تعدیل اصول ازدواج» معرفی می‌کند. (جهان زنان، سال اول (۶۳۰۰)، شماره چهارم: ۸۱-۸۲) برخی دیگر رسوم سنتی ازدواج را «رسم پوسیده» خوانده‌اند. (عالم نسوان، سال سوم (سرطان ۱۳۰۲)، شماره ۶: ۵-۷) طبق این رسوم دوران سنت، معیار ازدواج برای خانواده دختر «ثروت و جوانی پسر»، و برای خانواده پسر «خوشگل بودن و چیز داشتن» (احتمالاً منظور جهیزیه داشتن) دختر بود؛ اما با اینحال طبق همین رسوم اگر مال و منال مرد زیاد بود، می‌توانست جوان نبودنش را پوشش دهد. (شکوفه، سال سوم (۴) ذیحجه الحرام ۱۳۳۳)، شماره ۱۹: ۴) صدیقه دولت آبادی کسی است که تمام نگرش‌ها به ازدواج را

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۰۱

زیر سوال برد و زندگانی و اصول ازدواج در ایران را غلط دانست. (زبان زنان، سال ۴ (خرداد ۱۳۰۱)، شماره ۳: ۲۳-۲۵) همو در جایی دیگر بیان می‌کند:

مادران متمول بالاترین محبتشان دربارهٔ دختر، این بود که از بدو تولدش در صدد تهیهٔ جهیزیه باشند و چون دختر به هفت سال می‌رسید، خوشبختی دختر خود را بر این می‌دانستند که خواستگاری داشته باشند و اگر کسی نبود، به رمال- فال‌گیر و دلال پناه برده و پول‌ها خرج کنند تا دختر را در سن هشت نه سالگی به عوض فرستادن به مدرسه و دارالتربیه به خانهٔ شوهر روانه و از آنجا دسته دسته به گور رهسپار کنند. (شیخ الاسلامی، ۱۳۵۱: ۹۰-۹۱)

دولت‌آبادی با این دغدغه‌ها به صراحت خواستار تغییر الگوی ازدواج و زناشویی شد. او همچنین به انتقاد از ازدواج زودهنگام دختران، ستهای رایج در بین زنان جامعه و روی آوردن آنان به رمال‌ها و عدم آموزش دختران پرداخته است.

روزنامه شکوفه از دیگر روزنامه‌های منتقد این رسوم، در مقاله‌ای با عنوان «یک دختر یک ملت» با امضای «سعیده» این موضوع و پدیده را مورد توجه قرار داده است. این روزنامه همچنین سن ازدواج ۲۱ سالگی را مناسب دانسته و به رعایت حقوق زنان و استقلال آنان در امر ازدواج و بارداری تأکید کرده است. (شکوفه، سال سوم (۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳)، ش ۷: ۲-۴)

مجلهٔ نسوان وطن خواه از دیگر روزنامه و جرایدی است که به پدیده کودک‌همسری و ازدواج زودهنگام به عنوان یک مسئله و دشواری توجه کرده و در مقاله‌ای با عنوان «مکالمه بین دو شاگرد مدرسه؛ پیوش و مهرآسا» به نقد ازدواج زودهنگام دختران و اینکه نه رضایت آنان پرسیده می‌شود و نه خواستگار خود را می‌بینند، پرداخته است. نقدی که در مقاله «داستان رقت‌انگیز» روزنامهٔ زبان زنان نیز تکرار شده است. (مجلهٔ نسوان وطن خواه ایران، سال اول (۱۳۰۲)، شماره ۲: ۱۰-۱۳) مجلهٔ جمعیت نسوان وطن خواه در ادامه بررسی‌ها و انتقادات خود در مقاله‌ای تحت عنوان «حضور محترم هیئت تحریریه مجلهٔ شریفهٔ نسوان وطن خواه دام بقاء» که تحت تأثیر مقالهٔ «مضرات ازدواج هنگام صباوت» روزنامهٔ عالم نسوان نوشته شده به شرح سرگذشت «ازدواج زنی در شش یا هفت سالگی با مردی مسن» پرداخته است. این مجله با اشاره به حاکمیت فرهنگ مردسالاری با تصویری نوشتاری از دخترکی که با عروسک کوچک خود بر سر سفره عقد نشسته، ازدواج زودهنگام را از این جهت که هیچ آشنایی بین دو طرف ازدواج نیست و استقلال و حقوقی برای دختر به رسمیت نمی‌شناسد، به باد انتقاد گرفته است. (مجلهٔ جمعیت نسوان وطن خواه ایران، سال اول (۱۳۰۳)، شماره ۳: ۱۷-۲۳)^۲

در این میان، روزنامه دانش رویکرد متفاوتی را اتخاذ کرده است. این روزنامه که هدف خود را «تربیت نسوان و دوشیزگان» قرار داده در سلسله مقالاتی با عنوان «سرگذشت شوهر کردن خانم جوان؛ سلوک- توجه او به فرزندان شوهر» در قالبی داستانی سرگذشت زنی جوان را به تصویر می‌کشد که با ازدواج در سنین پایین اما با آموزش و تعلیمات توانسته است برای خود و هفت فرزند همسرش خانواده‌ای سعادتمند و تربیت یافته شکل دهد. (دانش، سلخ شوال ۱۳۲۸، شماره ۵: ۶-۷؛ همان، هفتم ذی القعدة ۱۳۲۸، شماره ۶: ۶؛ همان، هفدهم محرم ۱۳۲۹، ش ۱۴: ۶-۸؛ آفاری، ۱۳۷۹: ۲۶۴-۲۶۵؛ آفاری، ۱۳۷۷: ۵۰-۵۱) رویکرد روزنامه دانش را می‌توان رویکردی بینابین دانست که یک پای در سنت دارد و یک پای در تجدد. به هر جهت این روزنامه ازدواج زود هنگام و کودک‌همسری را به شرطی که با تعلیمات جدید در عرصه آموزش و بهداشت همراه گردد آسیبی کلی نمی‌داند.

این روزنامه‌ها در آسیب‌شناسی و علت‌شناسی پدیده کودک‌همسری، وجود مادران بی‌سواد و خرافاتی، شهوت‌رانی مردان، بی‌نظمی مملکت و عدم وجود قانون را نیز از علل دیگر کودک‌همسری بر شمرده‌اند. (زبان زنان، سال اول (۶ محرم ۱۳۳۸)، شماره ۶: ۳-۲؛ همان، سال اول (۲۰ محرم ۱۳۳۸)، شماره ۷: ۲-۴؛ همان، سال اول (۱۹ ربیع الثانی ۱۳۳۸)، شماره ۱۳: ۲-۳؛ همان، سال اول (۴ جمادی الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۴: ۲-۴؛ همان، سال اول (۱۹ ربیع الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۱: ۲-۴؛ همان، سال اول (۱۹ جمادی الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۵: ۲-۴؛ همان، سال اول (۶ رجب ۱۳۳۸)، شماره ۳، پیاپی ۱۸: ۲-۳؛ همان، سال دوم (۲۰ رجب ۱۳۳۸)، شماره ۳، پیاپی ۲۰: ۲) به نظر می‌رسد همه این علل کوچک و خرد را می‌توان ذیل یک علت بزرگ، کلی و حاکم یعنی مردسالاری قرار داد.

۲.۳ حمایت محدودکننده؛ دختران در فرهنگ و نظام مردسالار دوره قاجار

مردسالاری شاخصه جوامع سنتی بوده و است. بر طبق نظر وبر،

مردسالاری در جوامع سنتی عامه یک سیستم قدرتی محسوب می‌شد که معمولاً هر گروهی که تشکیل می‌شد چه بر طبق اصول اقتصادی چه خویشاوندی، به عنوان یک خانواده، سلطه توسط افراد خاصی که نقش آن‌ها در توارث مشخص بود اعمال می‌گردید. (مقدم، پاییز ۱۳۹۵: ۸۳)

مردسالاری در ابتدا از تفاوت‌های جسمانی بین زن و مرد نشأت گرفت اما پس از نهادینه شدن و در دوره قاجار بر جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی ایرانیان به ویژه زنان اثر گذاشت.

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۰۳

مطالعات نشان می‌دهد مردسالاری حاکم در دوره قاجار دارای دو پایه و اصل اساسی حمایت کننده بود: سنت و مذهب. این دو اصل به طور گسترده و قدرتمندانه‌ای یکدیگر را حمایت می‌کردند و به تأثیرات فرهنگ مردسالارانه شدت و حدت بیشتری می‌بخشیدند. در جامعه قاجار ضرب‌المثل‌هایی در بین مردم رواج داشت؛ همانند: «خدای زنان مرد است، پس همه زنان باید از مردان اطاعت کنند» (sykes, 1910: 203) که نشان دهنده همراهی سنت و مذهب در این تفکر می‌تواند تلقی گردد.

مردسالاری به همراه همه زیر مجموعه‌هایش یعنی عدم توجه به فرزند دختر، عدم آموزش آنان و همچنین فقدان اختیار و استقلال آنان در ازدواج از جمله علل کودک‌همسری شمرده می‌شوند. برخی از محققان در توجیه ازدواج زودهنگام، آن را یک چتر حمایتی و حفاظتی برای دختران و زنان به شمار آورده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد در جوامع سنتی، دختران تحت تأثیر نظام مردسالاری، از سنین پایین یاد می‌گیرند که از بیرون رفتن پرهیز کرده و مانع از جلب شدن نظر مردها به خودشان شوند. والدین این رویکرد سلطه‌پذیرانه را تشویق کرده تا از او یک عروس جوان باارزش و خواستنی بسازند. (احمدی، ۱۳۹۶: ۱۲)

انتقاد از این مسئله را می‌توان در یکی از مقالات ملانصرالدین با عنوان «ایت باخاندان» با امضای «ده لی» به معنای دیوانه نیز مشاهده کرد. مقاله داستان مردی است که خودش مرتباً در باغ گردش می‌کند ولی به همسرش چنین اجازه‌ای نمی‌دهد مبادا که به بی‌غیرتی متهم شود. (ملانصرالدین، «ایت باخاندان»، ۱۳ ژوئن ۱۹۱۰، شماره ۲۳) ملانصرالدین همچنین در مقاله‌ای با عنوان «مرد می‌آید»، علت در خانه محصور کردن زنان را از زبان مرد داستان به زیبایی بیان می‌کند. (ملانصرالدین ۱۱ آوریل ۱۹۱۴، شماره ۱۳؛ به نقل از دشتکی‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۰۱-۱۰۲) این مقاله چند نکته جالب توجه را در خود جای داده است و آن کودک‌همسری، علل و پیامدهای آن است. فقر اقتصادی سبب ازدواج با مردی متمول مسن شده که پیامدش نبود علاقه بین زن و مرد و ترس مرد از اینکه همسر خود را از دست دهد و به دنبال آن محصور کردنش در خانه را به دنبال داشته است.

در ادامه به مسائلی که در نگاه روزنامه‌ها و جراید دوره قاجار در حیطه مردسالاری قرار می‌گرفت و در بروز پدیده کودک‌همسری مؤثر بود می‌پردازیم.

۱.۲.۳ بی‌علاقه بودن نسبت به فرزند دختر

نگاه منفی توأم با بی‌علاقگی سنت به فرزند دختر از باورهای رایج در نزد خانواده‌های ایرانی بود که سبب می‌شد، دختر در هر شرایطی با تن دادن به ازدواج زودهنگام به خانه شوهر برود. این باور هم در کانون انتقاد در برخی روزنامه‌های این عصر قرار گرفت. روزنامه *ملانصرالدین* از پیشگامان انتقاد بر وضع دختران و زنان در مقاله‌ای با عنوان «فرزند دختر» (ملانصرالدین، ۸ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۵: ۶-۷)، این باور و تلقی ایرانیان را مورد انتقاد قرار داده است.

نشریه دیگر که بر این باور تاخته نشریه جمعیت *نسوان وطن‌خواه* است که در داستان زندگی زنی جوان به قلم «فخر عظمی ارغون» که با نوزاد خود گفتگو می‌کند این باور را نقد کرده است. زن از اینکه فرزندش پسر است ابراز شادمانی می‌کند؛ زیرا معتقد است که دختران این مملکت در مشکلات و فقر فرهنگی گرفتارند. همچنین از اینکه باعث شده تا نزد شوهر و خانواده‌اش اعتبار یابد و لازم نیست نگران آینده دختر باشد، خدا را شکر می‌کند. (جمعیت نسوان وطن‌خواه ایران، سال سوم (۱۳۰۵ش)، شماره ۱، ص ۳۳-۳۰) برای این مادر، داشتن فرزند پسر از یک سو برای خودش و از سوی دیگر برای آینده فرزند مفید دانسته شده، هرچند نویسنده در پایان به انتقاد از این تفکر مادر پرداخته، هدفش از بیان این داستان توجه به وضعیت اسفناک زنان و دختران در جامعه است و همچنین به این نکته نیز توجه دارد که عدم علاقه به فرزند دختر حتی در بین خود زنان نیز نهادینه شده بود و آنها علاقه‌ای نداشتند که دارای فرزند دختری شوند که در نهایت به سرنوشت خودشان دچار شود.

عدم علاقه به داشتن فرزند دختر تبعات و پیامدهایی داشت که مهمترین آنها دو پدیده اجتماعی کودک‌همسری و چندهمسری بود. به این مبنا که دختر بدون استقلال و اختیار باید زودتر به خانه بخت فرستاده می‌شد. همچنین اگر خانواده‌ای صاحب چندین دختر می‌شدند، مرد تصمیم می‌گرفت همسر دیگری بگیرد تا شاید صاحب فرزند پسری شود. (شقایق، ۱۳۵۳: ۲۷۱؛ عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۱/ ۳۴۰) غیر از موارد گفته شده زنان برای اینکه پسردار شوند، به دعانویسان متوسل می‌شدند. این مسئله در روزنامه‌های آن دوره نیز انعکاس یافته است. (ملانصرالدین، «بیر پاره خبر لر» ۱۳ اکتبر ۱۹۰۸، شماره ۴۱، ص ۲) بدین سبب خرافات نیز در بین زنان ترویج و به فرزندانشان و به نسل‌های بعد منتقل می‌شد.

۲.۲.۳ عدم آموزش و تحصیل دختران

یکی دیگر از نمودهای فرهنگ مردسالاری که بر روی ازدواج زودهنگام دختران نیز تأثیر می‌گذاشت، مسئله تحصیل و آموزش دختران بود. این مسئله از یک سو علت ازدواج زودهنگام و از سوی دیگر پیامد آن نیز به شمار می‌رود. جراید تلاش داشتند در ابتدا زنان را نسبت به موقعیت خود آگاه سازند و همچنین به خوانندگان بقبولانند که همسران و مادران تربیت شده، شایستگی و توانایی بیشتری دارند. آنها از طرق مختلف به این مسئله می‌پرداختند که شامل توجه به نقش مادری، رشد و ترقی کشور و جلوگیری از عقب ماندگی، توجه به آیات و احادیث، مقایسه زنان ایرانی و غربی و این موضوع که در صورت تحصیل پسران دختران نیز باید تحصیل کنند. از نظر نویسندگان مقالات و یادداشت‌ها ترقی کشور در گرو پیشرفت زن‌ها بود زیرا زنان شایسته و درس خوانده، شهروندان آگاه و منورالفکر به جامعه تحویل می‌دهند و بدین وسیله بر توان ملت می‌افزایند. (ایران نو، سال اول (۲۹ شوال ۱۳۲۷)، شماره ۶۵: ۳) چنانچه پیش از آن نیز دهخدا در *صور/اسرافیل* لزوم احداث مدارس به سبک جدید و آموزش دختران را گوشزد می‌کرد. (صور/اسرافیل، سال اول (۱۱ جمادی الاولی ۱۳۲۶)، شماره ۳۱: ۷-۸؛ صور/اسرافیل، سال اول (۴ ربیع الآخر ۱۳۲۶)، شماره ۲۸: ۲-۳)

در مقاله «ازدواج در ایران» مندرج در *مجله نسوان وطن خواه ایران* از تربیت زناشویی، برابری حقوق زن و مرد در خانه و زندگی مشترک سخن گفته شده است و با نقد رفتار و الگوهای جامعه در خصوص آن که تا دختری متولد می‌شود به جای توجه به سواد و تحصیل او از ازدواجش صحبت می‌شود، از پدران و مادران خواسته است تا اولین اولویت برای دخترانشان را تعلیم و تحصیل او قرار دهند. (مجله نسوان وطن خواه ایران، س ۱، ش ۷ و ۸، ۱۳۰۳: ۲۲-۲۴) بدین گونه شاهد تغییر در الگوهای زیست سستی و جابجایی اولویت‌ها در جراید می‌باشیم که پس از آن به جامعه نیز تسری یابد.

۳.۲.۳ عدم استقلال دختران در ازدواج

مطالعات نشان می‌دهند که عمدتاً دختران نقشی در ازدواج خود نداشتند، گاهی هم که جرأت اظهار نظر با عبارت‌هایی چون: «نمی‌خواهم عروس بشوم»، «من به درد شوهر کردن نمی‌خورم» یا «می‌خواهم مدرسه بروم، عروس نمی‌شوم» را می‌کردند، توجهی به آن نمی‌شد (رایس، ۱۳۸۳: ۷۸-۷۹ و ۱۰۳؛ موزر، ۲۵۳۶: ۲۱۸). به عبارت ساده‌تر هیچ‌گاه آرزوها و نظر دختران پرسیده و

در نظر گرفته نمی‌شد. این موضوع نیز دستمایه اعتراض و انتقاد در روزنامه‌ها و جراید عصر مشروطه شد.

روزنامه ملانصرالدین و جراید زن نگار دوره مشروطه مطالبی را در این باره آورده‌اند. ملانصرالدین در مقاله «آداب ازدواج» به امضای «ژولیده» با زبان طنز و به شکل کنایه به انتقاد و مخالفت با این گونه ازدواج‌ها پرداخته است. (ملانصرالدین، «ایولنمک قاعده سی»، ۲۴ فوریه ۱۹۰۸، شماره ۸، ص ۳). ملانصرالدین در این مقاله به دو واقعیت تلخ که گویای وضع فرهنگی زمانه در ربط با دختران است اشاره دارد، اول فقدان اختیار دختران در ازدواج و دوم مالکیت مرد بر زن به عنوان بخشی از دارایی مرد. ملانصرالدین در مقاله‌ای دیگر نیز با عنوان «روس» و با امضای «جیرجیرک» در کنار انتقاد به عدم کسب رضایت دختر از سوی عاقلد، به نقد کودک‌همسری که در آن دختر هشت ساله به ازدواج مرد چهل ساله در می‌آمد پرداخته است (ملانصرالدین، «اوروس»، ۱۳ آوریل ۱۹۰۸، شماره ۱۵، صص ۷-۶).

ملانصرالدین از جمله منتقدانی است که در اولویت بودن مردان در تمام امور را طبق سنت‌های جامعه مردسالار مورد انتقاد قرار داده است که دختران و زنان در آن جایگاهی نداشتند. او به نهادینه شدن این تفکر در جامعه و در بین خود زنان نیز توجه داشته است و در نقد آن می‌نویسد: «فرزند دختر تحفه‌ای نیست، خانه‌ای که در آن دختر باشد، خیر و برکت از آن خانه رخت بر می‌بندد. وقتی خبر تولد نوزاد دختر به خانواده داده می‌شد، آن خانه ماتم‌سرا می‌شد». (ملانصرالدین، «قیز اوشاغی»، ۸ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۵، ص ۶) نویسنده وضعیت دختران در دوره قاجار را با سایر موجودات غیر از انسان برابر دانسته، سن ازدواج دختران را هشت سالگی اعلام کرده، دختران را در ازدواج‌هایشان موجوداتی بی‌اختیار معرفی کرده و این نوع ازدواج‌ها را در شمار ازدواج‌های اجباری بیان کرده است. نکته جالب توجه آنکه نویسنده به مقایسه وضعیت مردانی که در روسیه و ایران دست به چنین ازدواج‌هایی می‌زنند پرداخته؛ که روس‌ها چنین مردانی را به سیبری تبعید می‌کنند در حالی که مسلمانان وقتی مرد را در کوچه می‌بینند به او تبریک می‌گویند. (همان، ص ۶-۷)

با وجود چنین تفکر و جایگاهی برای دختران در خانواده، دختر در ازدواجش هیچ دخالتی نداشت؛ حتی اگر همسر آینده‌اش، هم سن پدر بزرگش بود. در نتیجه می‌توان گفت بیشتر این ازدواج‌ها اجباری و با زور و «سیخونک زدن» از سوی پدر و مادر و خاله و عمه اتفاق می‌افتاد و حتی وقتی دختر را به خانه آن همسر انتخاب شده می‌بردند، او هنوز نمی‌دانست چه اتفاقی برایش افتاده است. (همانجا) یکی از تأثیرات این گونه ازدواج‌ها و عدم آشنایی مرد و زن پیش

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۰۷

از ازدواج در تربیت فرزندان و سرنوشت کشور، خود را نشان می‌دهد. چنانکه در سیه روز آمده است:

«تا زناشویی ما اینسانست ملک ایران به خدا ویرانست»

(بختیاری، ۱۳۰۶: ۴۵-۴۷)

جراید و روزنامه‌های زن‌نگاری که در اواخر دوره قاجار منتشر می‌شدند، با روش‌های گوناگون به نقد خواستگاری و مراسم ازدواج دختران در قالب سستی آن، ازدواج دختران در سن پایین، عدم استقلال آن‌ها در ازدواج پرداخته و بر لزوم بالا بردن سن ازدواج تأکید داشتند. (دانش، ۱۷ محرم ۱۳۲۹، شماره ۱۴: ۴-۶؛ شکوفه، سال سوم (۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳)، شماره ۷: ۳-۲؛ جهان زنان، سال اول (برج میزان ۱۳۰۰)، شماره ۵: ۱۰۶-۱۰۵؛ همان، سال اول (۱۵ حمل ۱۳۰۰)، شماره سوم: ۵۹-۶۱؛ همان، سال اول (۶ ثور ۱۳۰۰)، شماره ۴: ۸۱-۸۳؛ عالم نسوان، س ۱، ش ۴: ۵-۶؛ جمعیت نسوان وطن خواه، سال اول (۱۳۰۲ش)، ش ۷-۸: ۲۲-۳۱؛ همان، سال دوم (۱۳۰۴ش)، ش ۹: ۱۱-۲۱) در حقیقت یکی از رسالت‌های روزنامه‌های زنان ارائه تعریفی از حق انتخاب برای دختران و تأثیر آن در زندگی آینده‌شان و تغییر الگوی زیست سستی آنان بود. آن‌ها در پی جایگزین ساختن رویکرد و الگویی تازه بودند که زنان و دختران دارای قدرت انتخاب باشند. در راستای این امر آن‌ها گاهی با درج تجربه واقعی و گاهی نمادین زنان در روزنامه، سعی در کاهش تحمیل الگوهای سستی در زندگی دختران داشتند. از جمله این نمونه‌ها «طلوعه» بود که خانواده‌اش برخلاف فرهنگ رایج در جامعه حق انتخاب همسر آینده‌اش را به او داده بودند. (عالم نسوان، سال اول (۱۳۰۰ش)، ش ۵: ۳۱-۳۶) همچنین عالم نسوان در مقاله‌ای دیگر به مصائب و مشکلات پیش روی زنان پرداخته و با مقایسه وضعیت ازدواج زنان ایرانی و اروپایی وضعیت آنان را با «هیچ نقطه از ممالک متمدنه و غیر متمدنه» قابل قیاس ندانسته است. (عالم نسوان، سال چهارم (سرطان ۱۳۰۳)، شماره پنجم: ۲۰-۲۲)

یکی از نمونه‌های مردسالارانه که در جراید اشاره شده، مربوط به زمانی است که مادر از کیستی خواستگار دخترش می‌پرسد، اما پدر با عصبانیت پاسخ می‌دهد: «این چیزها به تو مربوط نیست آنقدر بدانید که من ندانسته کار نمی‌کنم.» جراید به ویژه با درج مقالاتی به انتقاد از این وضعیت زنان و نادیده انگاشتن آنان از سوی شوهرانشان در اموری همچون ازدواج فرزندان (هم دختران و هم پسران) و همچنین ازدواج مجدد مرد پرداخته‌اند. آن‌ها اشاره می‌کنند که

مردان در جامعه آن روز به ابراز نارضایتی زنان در خصوص ازدواج دختران از جمله «دختر هنوز بچه است»، «خواستگار پیر است» و یا «فقیر است» «کور است یا علیل است» (ملانصرالدین، «آنا»، ۲۴ سپتامبر ۱۹۰۷، شماره ۳۶: ۷-۶) توجهی نمی‌کردند یا اگر به دلایلی چون بیمار بودن خواستگار مخالفت می‌کرد و پدر را در جریان می‌گذاشت، باز هم پدر مخالف بود و صرفاً خود را مسئول این امر می‌دانست. نویسندگان جراید بر این عقیده بودند که دختران حق دارند همسر آینده خود را بشناسند؛ زیرا عدم شناخت درست پیامدهایی چون «عقیقه نماندن زنان»، بی‌علاقگی به فرزند و سستی در تربیت آن‌ها، و در نهایت عدم موفقیت در ازدواج را به دنبال خواهد داشت (عالم نسوان، سال اول (۱۳۰۰ ش.)، ش ۵: ۳۷-۳۹؛ همان، سال اول (۱۳۰۰ ش.)، ش ۶: ۱۷-۲۵؛ زبان زنان، سال چهارم (خرداد ۱۳۰۱)، شماره ۳: ۲۵-۲۳). به همین دلیل آن‌ها با استناد به گفته علما و دانشمندان از مردم می‌خواستند که دختران را کمتر از هجده و بیست سال شوهر ندهند و مردان نیز قبل از بیست و پنج سال ازدواج نکنند. علت آن را نیز این می‌دانند که «پسر و دختر معنی زندگانی اشتراکی را بفهمند و بنیه‌ی هر دو به حد کمال برسد تا بتوانند از عهده وظایف طبیعی برآیند». آن‌ها علت تمام بدبختی‌ها و ناسازگاری‌ها در زناشویی‌ها را به دلیل مداخله والدین در ازدواج فرزندان و عدم توجه به میل دو طرف می‌دانستند. (زبان زنان، سال چهارم (خرداد ۱۳۰۱)، شماره ۳: ۲۵-۲۳) روزنامه‌نگاران تلاش کردند شرایطی را پیشنهاد دهند که خانواده‌ها در صورت وجود آن‌ها دختران خود را به عقد ازدواج درآورند و گرنه موافقت نکنند. از جمله: تحقیق درباره پسر (اخلاق و اصالت فطری)، داشتن تصدیق نامه پزشکی، نداشتن بیماری، تعهد مرد به مهریه نمودن نصف مایملک خود، تعهد به نداشتن ازدواج مجدد و اینکه زن حق طلاق داشته باشد. (عالم نسوان، سال سوم (عقرب ۱۳۰۱)، ش ۲: ۲۵-۲۸) اگرچه جامعه آن زمان ایران چندان آمادگی و آگاهی برای طرح چنین شرایطی و پیشنهادهایی را نداشت، اما بیان آن‌ها کمابیش زمینه را برای تغییر نگرش جامعه و تغییر و بهبود قوانین و همچنین تغییر در الگوی زیست سستی زنان و دختران آماده می‌کرد.

روزنامه‌نگاران همچنین در تلاشی دیگر برای مقابله با کودک‌همسری و ازدواج‌های زودهنگام، تعریفی نو از مفهوم بلوغ ارائه دادند. آن‌ها تلاش می‌کردند که بلوغ را چیزی غیر از آنچه در نگاه سنت وجود داشت نشان دهند. بدین ترتیب که بلوغ را مقطع حساسی از زندگی دختران می‌دانستند که باید نسبت به آن آگاهی داشت. در نتیجه همین امر بود که نشریات بخش زیادی را به «حفظ الصحة» اختصاص می‌دادند. برای نمونه شکوفه در مقاله «در حفظ

الصحة اطفال» در کنار مسائل ذکر شده به مقایسه وضعیت دختران و پسران در خارج و داخل ایران پرداخته و سنین ازدواج آن‌ها را مقایسه کرده است. روزنامه سن ازدواج دختران در خارج از کشور را بیست و پنج سال ذکر کرده در حالی که سن ازدواج دختران در کشور را سه سالگی^۳ نوشته است. سپس به نقد رایج بودن چندهمسری، عدم استقلال دختران در ازدواج و همچنین بارداری‌های زودهنگام که در نهایت به از بین رفتن اطفال منجر می‌شد، همچنین نقد عدم تعلیم و تربیت پرداخته است. (شکوفه، سال اول (۹ ذیحجه ۱۳۳۱)، ش ۱۷: ۱-۲) آنها همچنین در مقالاتشان به شرح فیزیولوژی دختران در دوران بلوغ و تغییرات فیزیکی و روانی آنان برای خانواده‌ها پرداخته‌اند. (عالم نسوان، سال اول (میزان ۱۲۹۹)، ش ۱: ۳-۶) در نشریه جمعیت نسوان وطن خواه / ایران در مقاله «ازدواج در ایران» و نقد ساختارهای سنتی و محدودیت‌ها در رابطه با نقش دختران و عدم رعایت استقلال نظر آنان در امر ازدواج می‌پردازد. نویسندگان همچنین در ادامه علل انحطاط ازدواج در ایران را مورد بررسی قرار داده و اینگونه الگوهای ازدواج را در کنار چندهمسری از علل انحطاط ازدواج دانسته است. (مجله جمعیت نسوان وطنخواه ایران، سال دوم (۱۳۰۳ش)، ش ۷، ص ۲۲؛ همان، سال (۱۳۰۳ش)، ش ۹: ۱۱-۲۱) این نوشته‌ها نشان از این دارد که این روزنامه‌ها حق دختران در ازدواج را حق طبیعی آنان دانسته و در همین جهت تلاش‌هایی ارزنده را صورت دادند و دختران را در همین جهت به تغییر در سرنوشت خود فراخواندند.

۴.۲.۳ «مرد خانه چند زن دارد؟» نقد چندهمسری

از آنجا که نویسندگان مقاله بر این باورند که چندهمسری یکی از علل کودک‌همسری به شمار می‌آید، به بررسی آن در روزنامه‌ها^۴ نیز پرداخته و رویکرد روزنامه‌نگاران به این مسئله را مورد کنکاش قرار داده‌اند. مقالات چندی این ادعا را تأیید می‌کنند. مجلات و روزنامه‌های دوره قاجار به روش‌های مختلف و با طرح شیوه‌های گوناگون به انتقاد از چندهمسری در جامعه پرداخته‌اند. از جمله آنها روشی است که میرزا علی اکبر صابر و همکارانش در مجله ملانصرالدین در انتقاد به مسائل زنان از جمله چندهمسری در پیش گرفته‌اند. در روشی جالب توجه آن‌ها در مقاله‌ای با عنوان «کتاب درسی جدید» به طرح چند سوال حساب برای دانش‌آموزان پرداخته‌اند و از آن‌ها خواسته‌اند که پاسخ‌های خود را به نشریه ارسال دارند. همچون: «کنیزی داریم که از چهار بچه نگهداری می‌کند. این بچه‌ها هر کدام مادرانی جدا دارند. مرد خانه چند زن دارد؟» (روزنامه ملانصرالدین، ۹ و ۲۳ ژانویه ۱۹۰۶، شماره ۱۰-۱۲ به

نقل از دشتکی نیا، ۱۳۹۵: ۱۲۸-۱۲۹) به نظر می‌رسد ملانصرالدین تلاش داشته تا زشت بودن این امر را از کودکی در ذهن دانش‌آموزان که مادران و پدران آینده هستند ایجاد کند.

ایران نو نیز از جمله جرایدی است که در مقالاتی چون «لایحه خانم دانشمند» به نقد این مسئله پرداخته و این سوال را مطرح می‌کند که «آیا هیچ مردی بر خود می‌پسندد که زن او شوهر متعدد اختیار کند؟ حاشا و کلا». (ایران نو، سال اول (۲۹ شوال ۱۳۲۷)، شماره ۶۵: ۳؛ ایران نو، سال اول (۴ ذیقعد ۱۳۲۷)، شماره ۶۹: ۳) نامه بانوان در مقاله «انسان شرافتمند» اشکال را از قوانین حاکم بر جامعه می‌داند و معتقد است اگر قوانین اصل اسلام در جامعه حکم‌فرما بود «ما از اروپاییان هم صدها فرسنگ پیش می‌افتادیم» (نامه بانوان، ۲۴ جدی ۱۲۹۹ش، شماره ۷، ص ۲). عالم نسوان در مقاله‌ای با عنوان «ازدواج تازه» به قلم «همای محمودی» به انتقاد از مسئله الگوهای ازدواج ایرانی و همچنین چندهمسری پرداخته و از آن با عنوان «رفتار ظالمانه مردان» یاد کرده است (عالم نسوان، سال سیم (عقرب ۱۳۰۱)، ش دوم: ۲۵-۲۸). همچنین در مقاله‌ای با عنوان «سرگذشت نوشی» به انتقاد از الگوهای ازدواج که چندهمسری را نیز شامل می‌شود پرداخته است. همچنین عدم آشنایی پیش از ازدواج و در نظر گرفتن ثروتمند بودن خواستگار به تنهایی را مورد انتقاد قرار داده است. (عالم نسوان، سال چهارم (سنبله ۱۳۰۲)، شماره اول: ۳۰-۳۹) نکته قابل توجه آنکه نشریات نوپای زنان می‌کوشیدند زمینه‌های ذهنی و شیوه‌های عملی این دگرگونی گفتمانی را مقوله‌بندی کنند و دیدگاه تازه‌ای به زندگی و مسائل زنانه، به زنان توصیه کنند. (ترابی فارسانی، زمستان ۹۳- بهار ۹۴: ۸۹) همچنین از تلاش‌های دیگر آنان تغییر نظام ارزشی زن ایده‌آل سستی به زن ایده‌آل مدرن (ترابی فارسانی، تابستان ۹۵: ۷۰) بود.

گل‌زرد نیز از جمله روزنامه‌هایی است که در اواخر دوره قاجار برابر با سال ۱۳۳۶ق. منتشر می‌شد و با ادبیاتی عامیانه به نقد اوضاع سیاسی-اجتماعی-اقتصادی می‌پرداخت. در نمره نهم خود شعری منتشر کرده است که در ضمن نقد به مسئله چندهمسری، می‌توان آن را به عنوان شاهدهی برای معرفی چندهمسری به عنوان علت پدیده کودک‌همسری نیز به کار برد.

«تازه‌گیا خیال داره یک بار دیگه زن بگیره

مه دو هفت ساله شاید که در بر بگیره

پیر شده بازم میخاد جوانی از سر بگیره»

(گل‌زرد، سال چهارم، نمره (نهم)، مورخه دوشنبه، ۲۹ ذیحجه، ص ۴)

اشاره به «مه دو هفت ساله» در این شعر نشان از علاقه مرد به ازدواج با دخترانی در سنین پایین را نشان می‌دهد. همچنین بر رسم بودن ازدواج‌های زود هنگام در جامعه تأکید می‌کند. در جایی دیگر چنین آمده است:

«گفت ای شیخ پاک گوهر من کرده از من کناره شوهر من
دختری دیده چارده ساله کرده نزدش روانه دلاله»

(گل زرد، سال چهارم، نمره بیست و یکم، مورخه دوشنبه ۸ جمادی الاول: ۴)

به دنبال همسر چهارده ساله بودن از طرف مردانی که همسر و فرزند داشتند نشان از رسم و سنت بودن ازدواج‌های زود هنگام دختران بدون توجه به سن مردان است. همچنین از نمونه‌ها بدست می‌آید معمولاً مردان در ازدواج‌های دوم و بعد از آن به دنبال همسرانی با سنین بسیار پایین‌تر از خود بوده‌اند. بنابراین می‌توان گفت ازدواج زود هنگام دختران، عدم آشنایی پیش از ازدواج و عدم استقلال دختران در ازدواج، فرهنگ مردسالاری و تأثیرات آن، عدم آموزش و تحصیل دختران، بی علاقه بودن به فرزند دختر و چند همسری از جمله مواردی است که در حوزه اجتماعی- فرهنگی مورد توجه مطبوعات عصر مشروطه و پس از آن قرار داشت.

۳.۳ «پالان مخمل برای الاغ حمام»: اهداف و اغراض اقتصادی

فقر یک عامل عمده اثرگذار در رواج کودک همسری بوده است. بعد اقتصادی ازدواج کودکان نقش برجسته‌ای در تداوم این رسم در کشورها یا نواحی داشت که در آن دختران یک بار مازاد اقتصادی بر دوش خانواده و منابع محدودش در نظر گرفته می‌شدند. منابع محدود خانواده و دستیابی به تضمین علیه فقر مفرط، نگرانی‌ها را تحت شعاع قرار می‌دهد و دختران خردسال تحت عنوان «استراتژی حفظ بقا» به همسری مردان با سنین بسیار بالاتر از خودشان در می‌آیند. در واقع یک نان خور کمتر در خانواده‌های فقیر مسئله مهمی بود. دختر گاهی به عنوان همسر یا همسر موقت در ازای مشتی پول شوهر داده می‌شد. (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۲-۲۵۳؛ فلور، ۲۰۱۰: ۵۱؛ احمدی، ۱۳۹۶: ۱۲؛ بالسلو، ۱۴۰۰: ۲۴۰) روزنامه *عالم نسوان* ازدواج‌های این چینی را به «خرید و فروش» تشبیه کرده است. (عالم نسوان، سال چهارم (سنبله ۱۳۰۲)، شماره اول: ۳۰-۳۹؛ عالم نسوان، سال چهارم (عقرب ۱۳۰۲)، شماره ۲: ۳۳-۳۶؛ عالم نسوان، سال چهارم (سرطان ۱۳۰۳)، شماره پنجم: ۲۰-۲۲)

فقر و نداشتن جهیزیه در مجلات و روزنامه‌های آن زمان به عنوان یکی از عوامل کودک‌همسری بیان شده است. (گل زرد، سال چهارم، نمره هیجدهم، مورخه دوشنبه ۱۷ ربیع الثانی: ۴) از جمله گل زرد در «سرگذشت زن جادوگر» موردی را مثال آورده که «ثروتمند بودن دختر» علت خواستگاری از او توسط مردان متأهل است. (گل زرد، سال چهارم، نمره بیست و یکم، مورخه دوشنبه ۸ جمادی الاول: ۴)

«پالان مخمل برای الاغ حمام» تعبیری است که ملانصرالدین برای چنین ازدواج‌هایی به کار برده است. (ملانصرالدین، ۲۰ ژوئن ۱۹۲۵، شماره ۲۵: ۲ به نقل از دشتکی‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۱۱-۱۱۲) او در مقالاتی چند به ذکر ازدواج‌هایی با علل اقتصادی و فقر اشاره دارد. از جمله در مقاله‌ای از زبان مرد چهل و نه ساله‌ای که دختر چهارده ساله‌ای را به همسری گرفته علت این ازدواج را فقر خانواده دختر می‌داند و اینکه دختر به خاطر پول و طلای مرد با او ازدواج می‌کند. (ملانصرالدین، ۱۱ آوریل ۱۹۱۴، شماره ۱۳: ۳ به نقل از دشتکی‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۰۱-۱۰۲) در مقاله‌ای دیگر ملانصرالدین مردی چهل ساله را به تصویر کشیده که دختر هشت ساله‌ای را به روی دوشش انداخته و به زور نزد عاقد برده و عقد کرده و برای ساکت کردن پدر دختر ده دینار به او پرداخته است (ملانصرالدین، «ایولنمک قاعده سی»، ۲۴ فوریه ۱۹۰۸، ص ۳). در این مقاله علاوه بر نقد ازدواج‌های زود هنگام دختران، نبود قانون ازدواج، عدم رعایت حقوق دختران در ازدواج و در نهایت رضایت پدر دختر در ازای پول و نگاه کردن به دختران به عنوان سرمایه را به نقد کشیده است.

در حقیقت ثروتمند بودن به مردان مسن این اجازه را می‌داد که دخترانی در هر سن و سال را خواستگاری کنند. این موضوع از چشم جراید نیز به دور نمانده چنانکه *عالم نسوان* این گونه ازدواج‌ها را تحت عنوان «وصلت‌های شهرستان» قرار داده (عالم نسوان، ۱۳۰۱، س ۳، ش ۱، ۲۹-۳۴) و در آن به بیان وقایعی پرداخته که خانواده‌ها می‌خواستند با عرضه خردسالی کودکان، مرد ثروتمندی پیدا کنند. در حقیقت خردسالی برای آن‌ها فرصتی بود که با تکیه بر آن دخترانشان را گران بفروشد.

اهداف و اغراض اقتصادی پس از سنت و رسوم ریشه‌دار در بین مردم از علل مهم تمایل به کودک‌همسری به شمار می‌رود. بررسی اهداف و اغراض اقتصادی نشان می‌دهد، این امر در بین طبقات فرادست و فرودست اجتماع کارکرد متفاوتی داشته است. در طبقات فرودست بیشتر دختران در فقر اقتصادی قرار داشتند و خانواده‌ها برای گرفتن شیربها آنان را به ازدواج افراد مسن در می‌آوردند، هرچند گاهی موارد استثنایی وجود داشت. در حالی که در طبقات

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۱۳

فراست هر دو خانواده ثروتمند می‌باشند. در نتیجه این گونه ازدواج‌ها حاصل درهم آمیختن اهداف اقتصادی و سیاسی بود.

۴.۳ نبود قانون ازدواج

مسئله کودک همسری و نادیده گرفتن حقوق زنان در امر ازدواج، موضوعی است که روزنامه زبان زنان در مقاله‌ای با عنوان «داستان رقت انگیز» به آن پرداخته است. در این داستان ازدواج زودهنگام دختران و نادیده گرفتن حقوق زنان در امر ازدواج مورد انتقاد قرار گرفته است.^۵ داستانی که راوی آن در ۸ سالگی و توسط مادرش به ازدواج با مردی همسن پدربزرگش تن در داده است. آنچه سبب منفی ندانستن ازدواج زودهنگام دختران از نظر راوی داستان است؛ مادران بیسواد و خرافاتی، شهوترانی مردان، بی‌نظمی مملکت و عدم وجود قانون بوده است. (زبان زنان، سال اول (۶محررم ۱۳۳۸)، شماره ۶، ص ۲-۳) هدف راوی داستان از بیان داستان زندگی‌اش این است که شاید سرنوشت او سرمشقی برای زنان دیگر باشد. هرچند داستان ذکر شده با زندگی سردبیر نشریه یعنی صدیقه دولت‌آبادی شباهت بسیاری دارد. جراید با کمک از داستان و روایت سعی داشتند الگوهای سستی ازدواج، ازدواج‌های زودهنگام، علل و پیامدهای آن را مورد نقد قرار داده و آن را برای اکثر افراد جامعه ملموس‌تر سازند.

نبود قانونی مبنی بر محدوده سن کودکی و سن ازدواج را می‌توان یکی از علل اصلی این پدیده به شمار آورد. از آنجا که همه نمونه‌ها و شواهد پیش گفته اشاره به نبود چنین قانونی دارند، برای جلوگیری از تکرار مطالب از اختصاص دادن بخش جداگانه‌ای به آن خودداری کردیم.

۵.۳ «مضرات ازدواج هنگام صباوت»؛ پیامدهای کودک همسری

علاوه بر خود پدیده کودک همسری یا ازدواج‌های زودهنگام و دلایل شکل‌گیری و رواج آن در ایران، پیامدهای کودک همسری نیز مورد توجه روزنامه‌نگاران آن دوره بوده است. متون تاریخی، سفرنامه‌ها، خاطرات و روزنامه‌ها نیز به علل مشابه یا مختلفی از جمله رو به ضعف و نقص گذاشتن نژاد، افزایش تعداد بیوه‌ها و... اشاره کرده‌اند. (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۵۵؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۲-۲۵۵؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۱۴۷، ۱۴۵، ۱۴۴) این پیامدها را می‌توان در چند بخش مورد بررسی قرار داد؛ پیامدهای اجتماعی - فرهنگی، پیامدهای جسمی و پیامدهای روحی - روانی.

در ادامه به کنکاش در باب هر یک از این پیامدها که در جراید بدان‌ها دست یافته‌ایم می‌پردازیم.

یکی از مهمترین پیامدهای کودک‌همسری پیامدهای اجتماعی - فرهنگی است. این دسته از پیامدها علاوه بر تحت تأثیر قرار دادن حوزه زندگی شخصی، حوزه‌های عمومی و اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. اهمیت موضوع وقتی دوچندان می‌شود که بدانیم این پیامدها بر روی نسل‌های آینده نیز تأثیر خواهد گذاشت.

سلب آزادی کودکان و از دست دادن تجربه‌های کودکی همچون بازی با همسالان‌شان یکی از پیامدهایی بود که مورد توجه روزنامه‌نگاران قرار داشت. چنانکه مجله جمعیت نسوان وطن خواه/ایران در یکی از مقالات خود در انتقاد به کودک‌همسری نوشته است:

شما را به خدا قسم می‌دهم... هموعان مرا مثل من از کودکی نسوزانید و باعث زندگانی تاریک آن‌ها نشوید دقت نمایید تا اخلاق شخص و خانواده او را ملتفت شوید آن وقت دختران عزیز خود را به آن‌ها تقدیم نمایید. (مجله جمعیت نسوان وطن خواه ایران، سال اول (۱۳۰۲ش)، شماره ۳: ۲۳)

در این مقاله ضمن مخالفت و انتقاد به ازدواج در سنین کودکی به این مسئله که باید قبل از ازدواج شناخت صورت بگیرد و هم هر دو شخص و هم خانواده‌ها با یکدیگر آشنا باشند اشاره شده است.

ملانصرالدین نیز در این باره و در مقاله «خاله نخ‌تاب» با مقایسه سن ازدواج دختران داغستانی، سن ازدواج در آنجا را هفده، هجده سال ذکر کرده است. سپس اشاره می‌کند؛ در حالی که در میان ما رسم بر این است که «هنوز زبان باز نکرده ما آن‌ها را برای همدیگر نامزد می‌کنیم» (ملانصرالدین، «چهره چی خالا»، ۲۰ آگوست ۱۹۰۷، شماره ۳۱: ۶). پس یکی از نتایج و پیامدهای این گونه ازدواج‌ها عدم استفاده و لذت بردن از دوران کودکی دختران است. چنانکه ناگاه به دنیای بزرگسالی پرت می‌شوند.

از دید برخی روزنامه‌های مربوط به زنان یکی دیگر از پیامدهای اجتماعی کودک‌همسری عقب ماندگی ملت به شمار آمده است. بسیاری از روشنفکران و دگراندیشان دوره قاجار برای جلب هر چه بیشتر توجه جامعه به این مسئله از تحریک حس وطن پرستی و میهن پرستی مردم استفاده کرده تا از این طریق بتوانند وضعیت ازدواج و همچنین به دنبال آن کودک‌همسری در جامعه را تغییر دهند. برای نمونه عالم‌نسوان در مقاله‌ای می‌نویسد: «ما نمی‌گوییم که مزاجت در عهد صباوت یگانه علت ضعف و انحطاط ملت ایران است ولی مسلم است که

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۱۵

این رسم در عقب نگه داشتن آن‌ها از ملل متمدنه مدخلیت تام دارد.» (عالم نسوان، س ۳ (سرطان ۱۳۰۲)، ش ۶: ۵-۷) در مقاله‌ای دیگر تعیین سن قانونی ازدواج در مصر را امری در جهت سلامت کودکان و بالاتر از آن گامی در جهت پیشرفت و ترقی کشور تلقی کرده است. (عالم نسوان، س ۴ (۱۳۰۲ ش.)، ش ۳: ۱-۲)

با توجه به چنین پیامدهایی است که جراید این دوره سن مناسب ازدواج را در روزنامه‌های خود پیشنهاد می‌دادند و از خانواده‌ها می‌خواستند دختران خود را در این سنین به ازدواج درآورند. جدول ذیل محدوده این سنین را نشان می‌دهد.

جدول ۱. سن پیشنهادی روزنامه‌ها برای ازدواج دختران

ردیف	نام روزنامه / نشریه	سال انتشار	سن مناسب ارائه شده ازدواج برای دختران
۱	شکوفه	۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳ ق.	۲۱ سالگی
۲	نامه بانوان	۹ دلو ۱۲۹۹ ش.	۲۰ سالگی
۳	ملانصرالدین	۲۰ اکتبر ۱۹۰۷ م.	۲۰-۲۱ سالگی
۴	جهان زنان	۱۵ حوت ۱۲۹۹ ش.	۱۶-۱۸ سالگی
۵	عالم نسوان	سال سوم سرطان ۱۳۰۲ ش.	۱۶-۱۷ سالگی

۴. نتیجه‌گیری

مطالعه و بررسی روزنامه‌های عصر مشروطه و تحلیل کمی و محتوایی مقالات آن‌ها نشان می‌دهد که کودک‌همسری به عنوان یک مسئله و آسیب اجتماعی که پیامدهای اجتماعی و فرهنگی مخربی دارد، شناخته شده است. نویسندگان و کوشندگان این روزنامه‌ها تغییر وضعیت دختران و تحول در الگوی زیست سنتی را از علل و زمینه‌های بنیادین و اساسی تغییر و تحول اجتماعی جامعه ایران دانسته‌اند. در همین جهت آنان کوشیدند با تأسیس و راه‌اندازی چشمگیر روزنامه‌های زنان به پی‌ریزی آگاهی‌هایی دست یازند که از رهگذر تغییر و تحول در الگوی زیست سنتی دختران، آرمان تحول اجتماعی بنیادینی را در جامعه دنبال کنند. تحلیل مقالات و نوشته‌های مربوط به مسئله کودک‌همسری و در کل مسائل دختران و زنان نشان می‌دهد که این کوشندگان به درستی و با شناختی عمیق تحول اجتماعی را بدون تغییر در وضع زنان و دختران و به طور مشخص آموزش، ازدواج و تردید در باورها و اندیشه‌های حاکم بر فضای ذهنی و عینی جامعه ایران و جامعه زنان و دختران ناممکن می‌دانستند. به پیروی از این باور در عصر

۲۱۶ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مشروطه و در سال‌های منتهی به انقراض قاجاریه شاهد ظهور روزنامه‌های زنان و طرح آشکار دشواری‌ها و مسائل مربوط به زنان هستیم.

تصویر ۱. نیفتاد، ملا خطبه را بخوان.

ملا نصرالدین، ۲۰ اکتبر (اوقتیایر) ۱۹۰۷، شماره ۳۹، ص ۱.

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۱۷

تصویر ۲. «مادر این مرد خیلی پیر است من زن او نمی شوم. مادر جان خیلی پیر نیست خوب نگاه کن ببین چقدر مرد زیبایی است.»
روزنامه ملانصرالدین، ۲۰ ژانویه ۱۹۰۸، سال سوم، شماره ۳، ص ۸

تصویر ۳. «دو چیز کوچک و بزرگ ندارد دختر و جوراب»
ملانصرالدین، ۱۰ مارت ۱۹۰۷، شماره ۱۰.

جدول ۲. مقالات منتشر شده در روزنامه‌ها در رابطه با کودک همسری و ازدواج‌های زودهنگام

نام روزنامه و نشریه	عنوان مقالات	تاریخ انتشار
روزنامه ملانصرالدین	ایولنمک قاعده سی	۲۴ فوریه ۱۹۰۸ م.
	اوروس	۱۳ آوریل ۱۹۰۸ م.
	قیز اوشاغی	۸ جولای ۱۹۰۷ م.
	آنا	۲۴ سپتامبر ۱۹۰۷ م.
	آروانتلارمیز	۲۳ مارس ۱۹۰۸ م.
	مرد می‌آید	۱۱ آوریل ۱۹۱۴ م.
	پالان مخمل برای الاغ حمام	۲۰ ژوئن ۱۹۲۵ م.

کودک همسری در جراید عصر مشروطه ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۲۱۹

نام روزنامه و نشریه	عنوان مقالات	تاریخ انتشار
	جهره چی خالا	۲۰ آگوست ۱۹۰۷م.
	اوغلانلاروزی اوخودمیک	۲۰ اکتبر ۱۹۰۷م.
	مسئله زن	۲۷ ژانویه ۱۹۱۳م.
۲	عروسی‌های ممالک خارجه	۱۷ محرم ۱۳۲۹ق.
	رسم زن داری	۹ شوال ۱۳۲۸. ۷ ذیقعه ۱۳۲۸، ش
	وداع	۲۴ رمضان ۱۳۲۸.
	سرگذشت شوهر کردن خانم جوان	سلخ شوال ۱۳۲۸.
۳	در حفظ الصحه اطفال	۹ ذیحجه ۱۳۳۱ق.
	یک دختر یک ملت	۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳ق.
	قسمت و بهره اخلاقی	۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳ق.
	معامله بی‌رؤیت اغلب اسباب ندامت است	سال سوم، ۴ شهر ذیحجه ۱۳۳۳ق.، شماره ۱۹.
	معامله بی‌رؤیت اغلب اسبابی ندامت و پشیمانی است	سال سوم، ۲۱ ذیحجه الحرام ۱۳۳۳ق. شماره ۲۰.
۴	داستان رقت انگیز	سال اول (۶ محرم ۱۳۳۸)
۵	قوانین زناشویی	۱۵ حمل ۱۳۰۰ش،
	موقعیت دردناک زنان ما: لزوم توجه به وضع ازدواج	عشور ۱۳۰۰ش،
۶	ازدواج تازه	عقرب ۱۳۰۱ش،
	مضرات مزاجت در عهد صباوت	سال ۳ (سرطان ۱۳۰۲)، ش ۶.
	حفظ الصحه در دوشیزگان در زمان بلوغ	سال اول (میزان ۱۲۹۹)، ش ۱.
۷	مکالمه بین دو شاگرد مدرسه؛ پریوش و مهرآسا	سال اول ۱۳۰۲ش، ش ۲.
	ازدواج در ایران	۱۳۰۳ش، ش ۷و ۸.
	مکالمه بین دو شاگرد مدرسه؛ پریوش و مهرآسا	سال اول ۱۳۰۲، شماره ۲.

۲۲۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

نام روزنامه و نشریه	عنوان مقالات	تاریخ انتشار
	حضور محترم هیئت تحریریه مجله شریفه نسوان وطن خواه دام بقاء	جوزا ۱۳۰۳ ش،
۸	روزنامه نامه بانوان	۹ دلو ۱۲۹۹ ش،
۹	روزنامه گل زرد	سال چهارم (۸ جمادی الاول)، شماره ۲۱.
۱۰	حبل المتین	سال ۲۱ (۱۶ محرم ۱۳۳۲)، شماره ۲۲

پی‌نوشت‌ها

۱. در بسیاری از متون تاریخی - سیاسی و ادبی این دوره به مسئله کودک همسری پرداخته شده است. (سنبل و قدیمی قیداری، ۱۴۰۱)
۲. همچنین ر.ک به شکوفه، سال سوم (۴ ذیحجه الحرام ۱۳۳۳)، شماره ۱۹: ۴. شکوفه در توصیف چنین ازدواج‌هایی این مصراع را آورده است: «هزارش ماتم است و یکدم عروسی»؛ شکوفه، سال سوم، ۲۱ ذیحجه الحرام ۱۳۳۳، شماره ۲۰: ۲-۳؛ کسروی، ۱۳۲۴: ۳۰)
۳. شکوفه برای نشان دادن زشتی این کار و انتقاد به نامزد کردن دختران در سنین بسیار پایین این سن را بیان کرده باشد.
۴. علاوه بر روزنامه‌ها و جراید، این مسئله در منابع تاریخی - سیاسی و ادبی دوره قاجار نیز مورد بررسی قرار گرفته است. (قدیمی قیداری و سنبل، پاییز ۱۴۰۱)
۵. داستان رقت انگیز در ۸ فصل و در ۶ شماره در قسمت پاورقی روزنامه زبان زنان منتشر شده است. نویسنده آن با امضای نت ص. د مندرج در شماره ۳ به نظر می‌رسد صدیقه دولت‌آبادی سردبیر نشریه باشد.

کتاب‌نامه

اسناد

«شرایط ازدواج مخلوصه خانم»، ۱۵ شوال ۱۳۳۰، مجموعه منصوره اتحادیه-نجم السلطنه، شماره سند 1021A38، همچنین مجموعه منصوره اتحادیه، شماره سند 1021B25.

نشریات

- ایران نو، سال اول (۲۹ شوال ۱۳۲۷)، شماره ۶۵.
ایران نو، سال اول (۴ ذیقعد ۱۳۲۷)، شماره ۶۹.

- ایران نو، سال اول (۲۹ شوال ۱۳۲۷)، شماره ۶۵.
- جمعیت نسوان وطن خواه ایران، سال سوم (۱۳۰۵ش)، شماره ۱.
- جمعیت نسوان وطن خواه، سال اول (۱۳۰۲ش)، ش ۷-۸.
- جمعیت نسوان وطن خواه، سال دوم (۱۳۰۴ش)، ش ۹.
- جهان زنان، سال اول (۱۵ حمل ۱۳۰۰)، شماره سوم.
- جهان زنان، سال اول (۶ ثور ۱۳۰۰)، شماره ۴.
- جهان زنان، سال اول (برج میزان ۱۳۰۰)، شماره ۵.
- دانش، ۱۷ محرم ۱۳۲۹، شماره ۱۴.
- دانش، سلخ شوال ۱۳۲۸، شماره ۵.
- دانش، هفتم ذی القعدة ۱۳۲۸، شماره ۶.
- زبان زنان، سال اول (۱۹ جمادی الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۵.
- زبان زنان، سال اول (۱۹ ربیع الثانی ۱۳۳۸)، شماره ۱۳.
- زبان زنان، سال اول (۲۰ محرم ۱۳۳۸)، شماره ۷.
- زبان زنان، سال اول (۴ جمادی الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۴.
- زبان زنان، سال اول (۶ رجب ۱۳۳۸)، شماره ۳، پیاپی ۱۸.
- زبان زنان، سال اول (۶ محرم ۱۳۳۸)، شماره ۶.
- زبان زنان، سال اول (۱۹ ربیع الاول ۱۳۳۸)، شماره ۱۱.
- زبان زنان، سال چهارم (خرداد ۱۳۰۱)، شماره ۳.
- زبان زنان، سال دوم (۲۰ رجب ۱۳۳۸)، شماره ۳، پیاپی ۲۰.
- زبان زنان، سال ۴ (خرداد ۱۳۰۱)، شماره ۳.
- شکوفه، سال اول (۹ ذیحجه ۱۳۳۱)، ش ۱۷.
- شکوفه، سال سوم (۲۷ ربیع الثانی ۱۳۳۳)، ش ۷.
- شکوفه، سال سوم (۴ شهر ذیحجه الحرام ۱۳۳۳)، شماره ۱۹.
- شکوفه، سال سوم، ۲۱ ذیحجه الحرام ۱۳۳۳، شماره ۲۰.
- صوراسرافیل، سال اول (۱۱ جمادی الاولى ۱۳۲۶)، شماره ۳۱.
- صوراسرافیل، سال اول (۴ ربیع الآخر ۱۳۲۶)، شماره ۲۸.
- عالم نسوان، س ۳، ش ۱.
- عالم نسوان، س ۱، ش ۴.

۲۲۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- عالم نسوان، س ۳ (سرطان ۱۳۰۲)، ش ۶.
- عالم نسوان، س ۴ (۱۳۰۲ ش.)، ش ۳.
- عالم نسوان، سال اول (۱۳۰۰ ش.)، ش ۵.
- عالم نسوان، سال اول (۱۳۰۰ ش.)، ش ۶.
- عالم نسوان، سال اول (میزان ۱۲۹۹)، ش ۱.
- عالم نسوان، سال چهارم (سرطان ۱۳۰۳)، شماره پنجم.
- عالم نسوان، سال چهارم (سنبله ۱۳۰۲)، شماره اول.
- عالم نسوان، سال چهارم (عقرب ۱۳۰۲)، شماره ۲.
- عالم نسوان، سال سوم (سرطان ۱۳۰۲)، شماره ۶.
- عالم نسوان، سال سوم (عقرب ۱۳۰۱)، ش ۲.
- گل زرد، سال چهارم، نمره بیست و یکم، مورخه دوشنبه ۸ جمادی الاول.
- گل زرد، سال چهارم، نمره (نهم)، مورخه دو شنبه، ۲۹ ذیحجه.
- گل زرد، سال چهارم، نمره هیجدهم، مورخه دوشنبه ۱۷ ربیع الثانی.
- مجله جمعیت نسوان وطن خواه ایران، سال اول (۱۳۰۲ ش)، شماره ۳.
- مجله جمعیت نسوان وطنخواه ایران، سال (۱۳۰۳ ش)، ش ۹.
- مجله جمعیت نسوان وطنخواه ایران، سال دوم (۱۳۰۳ ش)، ش ۷ و ۸.
- مجله نسوان وطنخواه ایران، سال اول (۱۳۰۲)، شماره ۲.
- ملانصرالدین، «بیر پاره خبر لر» ۱۳ اکتبر ۱۹۰۸، شماره ۴۱.
- ملانصرالدین، «اوروس»، ۱۳ آوریل ۱۹۰۸، شماره ۱۵.
- ملانصرالدین، «ایت باخندان»، ۱۳ ژوئن ۱۹۱۰، شماره ۲۳.
- ملانصرالدین، «ایولنمک قاعده سی»، ۲۴ فوریه ۱۹۰۸، شماره ۸.
- ملانصرالدین، «آنا»، ۲۴ سپتامبر ۱۹۰۷، شماره ۳۶.
- ملانصرالدین، «جهره چی خالا»، ۲۰ آگوست ۱۹۰۷، شماره ۳۱.
- ملانصرالدین، «قیز اوشاغی»، ۸ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۵.
- ملانصرالدین، ۱۱ آوریل ۱۹۱۴، شماره ۱۳.
- ملانصرالدین، ۲۰ ژوئن ۱۹۲۵، شماره ۲۵.
- ملانصرالدین، ۸ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۵.
- ملانصرالدین، ۹ و ۲۳ ژانویه ۱۹۰۶، شماره ۱۰-۱۲.

کتاب‌ها

- احمدی، کامیل. (۱۳۹۶). *طنین سکوت؛ پژوهشی جامع در باب ازدواج زودهنگام در ایران*، تهران: شیرازه.
- استیرنس، پیتر. (۱۳۸۸). *دوران کودکی در تاریخ جهان*، ترجمه سارا ایمانیان، تهران: نشر اختران.
- آفاری، ژانت. (۱۳۷۷). *انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه*، ترجمه جواد یوسفیان، تهران: بانو.
- آفاری، ژانت. (۱۳۷۹). *انقلاب مشروطه ایران ۱۹۰۶-۱۹۱۱*، ترجمه رضا رضایی، تهران: نشر بیستون.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۹). *گذار زن از گدار تاریخ*، تهران: نشر علم، چ ۳.
- بالسلو، سیوان. (۱۴۰۰). *مردانگی ایرانی در اواخر قاجار و اوایل پهلوی*، ترجمه لعلیا عالی نیا، تهران: همان.
- بختیاری، پژمان. (۱۳۰۶). *سیه روز*، تهران: کتابخانه بروخیم.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- حاتمی، زهرا. (۱۳۹۷). *تاریخ کودکی در ایران (از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضا شاه)*، تهران: نشر علم، چ ۲.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- دشتکی نیا، فرهاد. (۱۳۹۵). *سرگذشت سایه‌ها (هفتاد مقاله از مجله ملاتصرالدین درباره کودکان و زنان)*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا، ج ۱۲ (قورج-گیانا)*، تهران: دانشگاه تهران، چ ۲.
- رایس، کلارا کلیور. (۱۳۸۳). *سفرنامه کلارا کلیور رایس (زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان)*، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار.
- شقاقی، حسینقلی خان. (۱۳۵۳). *خاطرات ممتحن‌الدوله*، تهران: امیرکبیر.
- شیخ الاسلامی، پری. (۱۳۵۱). *زنان روزنامه نگار و اندیشمند ایران*، تهران: بی‌نا.
- عین السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات عین السلطنه، ج ۱*، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- فلور، ویلم. (۲۰۱۰). *تاریخ اجتماعی روابط جنسی در ایران*، ترجمه محسن مینوخرد، استکهلم: انتشارات فردوسی.
- کرون، پاتریشیا. (۱۳۹۶). *جامعه‌های ماقبل صنعتی؛ کالبدشکافی جهان پیشامدرن*، ترجمه مسعود جعفری، تهران: ماهی.
- کسروی، احمد. (۱۳۲۴). *خوهران و دختران ما*، تهران: پیمان، چ ۲.
- معجز شبستری، میرزاعلی. (بی‌تا). *کلیات معجز شبستری*، بی‌نا.

۲۲۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

معین، محمد. (۱۳۵۴). فرهنگ معین، ج ۳، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۴.
ملک‌پور، جمشید. (۱۳۶۳). ادبیات نمایشی در ایران، ج ۲، تهران: توس.
موزر، هنری. (۲۵۳۶). سفرنامه ترکستان و ایران (گذری در آسیای مرکزی)، ترجمه علی مترجم، به کوشش محمد گلبن، تهران: انتشارات سحر.
ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران، علی پیرنیا، تهران: نوین.

مقالات

ترابی فارسانی، سهیلا (۹۳-۹۴)، «زن و تحول امر روزمره با تکیه بر نشریات زنان عصر قاجار»، تاریخ ایران، شماره ۱۷ (پیاپی ۷۵/۵).
ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۵)، «زن و تحول گفتمان از خلال نشریه‌های زنان (از مشروطه تا پهلوی)»، نشریه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، سال بیست و ششم، دوره جدید، شماره ۳۰، پیاپی ۱۲۰.
سنبل، ندا و عباس قدیمی قیداری (۱۴۰۱)، «کی عروسک باز را جامه عروسی درخور است؟ تأملی بر رویکرد متون ادبی - تاریخی دوره قاجار به پدیده کودک همسری»، نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز، سال ۷۵، شماره ۲۴۵.
قدیمی قیداری، عباس و ندا سنبل (۱۴۰۱)، «زن یکی بیش مبر زانکه بود فتنه و شر؛ پژوهشی درباره پدیده چندهمسری در متون ادبی - سیاسی دوره قاجار»، پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۳، شماره ۳.
مقدم، والتین (پاییز ۱۳۹۵)، «پنهان در تاریخ: زنان و نقش اقتصادی آنان در ایران عصر قاجار و پهلوی»، ترجمه سیدحسن قرشی و خدیجه پهلوان، تاریخ نو، شماره شانزدهم.

سایت‌ها

<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/90163>.

منابع لاتین

Parsons, J., Edmeades, J., Kes, A., Petroni, S., Sexton, M., & Wodon, Q. (2015). Economic impacts of child marriage: a review of the literature. *The Review of Faith & International Affairs*, 13(3), pp.12-22.
Stark, L. (2018). Early marriage and cultural constructions of adulthood in two slums in Dar es Salaam. *Culture, health & sexuality*, 20(8), pp 888-901.
Sykes, Ella C. (1910). *Persia and its People*. New York, the Macmillan Company.